

“Dat wy ook dezelve mogen besteden met eenvoudigheid ende een toegenegen gemoedt aen de behoeftigen ende rechtsinnige Armen...”

Een geschiedenis van de armenzorg in Alkmaar, 17e en 18e eeuw

Masterscriptie Geschiedenis

Migration and global interdependence

Student: Joost Boekelaar

Studentnummer: S1599275

Begeleidend docent: Prof. Dr. M. P. C. van der Heijden

Tweede lezer: Dr. A. Schmidt

Datum: 2-7-2015

Contents

Inleiding	3
Historiografie	5
Hoofdstuk 1: Nederlandse armenzorg in de Vroegmoderne Tijd.....	10
Economie en politiek	10
Demografie en migratie	11
Ontwikkeling van de armenzorg in de Noordelijke Nederlanden in de periode 1500-1795	15
Conclusie	21
Hoofdstuk 2: Stedelijke instellingen in Alkmaar.....	22
Gasthuizen.....	22
Pesthuis.....	24
Huisarmenmeesters, huisarmenhuis en (burger)weeshuis	26
Aalmoezeniershuis	27
Tucht- en werkhuisen	29
Hulp voor mensen buiten Alkmaar	31
Conclusie	31
Hoofdstuk 3: Armenzorg voor confessionele groepen.....	34
Remonstranten	36
Doopsgezinden/mennonisten	37
Luthersen	37
Joden.....	37
Katholieken.....	37
Gereformeerde diakonie.....	38
Het diakoniehuis	40
Het diakoniehuis na 1776.....	43
Conclusie	45
Hoofdstuk 4: Onderzoek naar diakoniehuisen in 1775	47
Amsterdam: evangelisch-luthers diakoniehuis.....	47
Onderzoeksresultaten Alkmaar	49
Onderzoeksresultaten Amsterdam	50
Analyse onderzoeksresultaten	51
Conclusie.....	53
Dankwoord, bronnen- en literatuurlijst	55

Dankwoord.....	55
Bronnen.....	55
Literatuur.....	55
Bijlagen	58
Nieuwe inwoners in het lutherse diakoniehuis Amsterdam, 1775.	58
Nieuwe bewoners diakoniehuis Alkmaar, 1775.	60

Afbeelding voorblad: Het Hof van Sonoy, tegenwoordig een restaurant. Gefotografeerd vanaf de Gedempte Nieuwesloot, in de 18^e eeuw nog niet gedempt. In de tijd van het diakoniehuis kon men niet naar binnen kijken, was het huidige hek een muur. Wel bestond toen al het poortje en het karakteristieke torentje. Links is nog net het Huis van Achten zichtbaar, een van de Alkmaarse hofjes.

Inleiding

“Na een ruime week onderhandelen hebben VVD en PvdA besloten dat uitgeprocedeerde asielzoekers langer worden opgevangen, maar niet tot in het oneindige. (...) De VVD wil eigenlijk geen enkele opvang voor illegalen, de PvdA vindt juist dat ieder mens recht heeft op een bed, een bad en brood. (...) Wie terug wil maar niet kan, krijgt langer onderdak. (...) Wie niet meewerkt wordt op straat gezet. Dan rest de daklozenopvang.”¹

-De Volkskrant, 23 april 2015

In april 2015 voerden de regeringspartijen VVD en PvdA een discussie die bekend werd als het bed-bad-brooddebat. Inzet was de opvang van asielzoekers, die te horen hadden gekregen niet voor een verblijfsvergunning in aanmerking te komen. Deze illegalen willen of kunnen echter lang niet altijd terug naar het land van herkomst, en het debat ging over de vraag, of deze mensen in Nederland recht zouden moeten hebben op (tijdelijke) opvang, waarbij aan de basale levensbehoeften van een slaapplek, voeding en hygiëne kon worden gekomen. De onderliggende vraag in dit debat is: is de Nederlandse regering verantwoordelijk voor het opvangen van niet-Nederlandse, arme migranten?

Dit actuele probleem is geenszins modern. In het Nederland van de Vroegmoderne Tijd werd een dergelijke discussie ook gevoerd binnen stadsbesturen. Een belangrijk verschil was, dat de opvang van armen tot de 19^e eeuw geen zaak was van de centrale overheid, maar van de steden. Dit had automatisch gevolgen voor de perceptie van “eigen” armen. Migranten kwamen niet uit Afrika, maar uit Europa, en veelal zelfs uit andere plaatsen binnen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Een ander gevolg van de decentrale regeling van armenzorg, was de grote verscheidenheid tussen steden. Ieder stadsbestuur kon op een eigen manier de armenzorg regelen, en de beslissingen die hier werden genomen waren vaak afhankelijk van een groot aantal factoren, zoals de provincie waarin de stad lag, de aanwezige armenzorginstellingen uit de Middeleeuwen, en de economische ontwikkelingen in de stad.

In deze scriptie doe ik onderzoek naar de armenzorg in Alkmaar, in de 17^e en 18^e eeuw. Ik bekijk de armenzorg vanuit een institutioneel oogpunt, en probeer er zo achter te komen, welke groepen armen er geholpen worden door welke instellingen. Daarbij kijk ik naar de twee grootste aanbieders van armenzorg in Alkmaar: de stedelijke armenzorg vanuit de vroedschap, en de diakonale armenzorg vanuit de gereformeerde kerk. De onderzoeksvraag van deze scriptie luidt: “Hoe veranderde de stedelijke en gereformeerde armenzorg in 17^e en 18^e eeuws Alkmaar ten aanzien van de groepen die geholpen werden?”

Dit onderzoek naar Alkmaarse armenzorg is op verschillende manieren nuttig voor het onderzoek naar armenzorg in de Nederlanden in het algemeen. Ten eerste kan de casus van de Hollandse stad Alkmaar dienen als vergelijkingsmateriaal met bestaande onderzoeken naar steden. Hoe verschilde Alkmaar van andere onderzochte steden als Zwolle, Delft en Leeuwarden, en in hoeverre valt de stad in de algemene trends die zichtbaar zijn? Welke factoren uit het debat over het ontstaan van armenzorg in de Nederlanden zien we terug in Alkmaar? Alkmaar is een interessante stad om mee te vergelijken, vanwege de ligging in het commercieel sterk ontwikkelde Holland. Alkmaar was, vooral door de kaasmarkt, een relatief grote stad, die, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien, een groot aantal regionale functies op zich nam.

Een tweede toevoeging aan de bestaande literatuur is het onderzoek naar de diakoniehuisen in Alkmaar en Amsterdam. Niet alleen is onderzoek naar de bewoners van dit soort huizen schaars,

¹ Bakker, M. en Hoedeman, J., ‘Klassiek compromis wendt crisis af’ in: *De Volkskrant*, 23 april 2015.

en daarom op zich een interessante bron van informatie. Ook kan de informatie die verkregen wordt uit deze bronnen worden teruggekoppeld aan eerder onderzoek van Van de Pol en Kuijpers, die onderzoek hebben gedaan naar de migratie van vrouwen naar Holland en hun relatie tot armenzorg. Zij concluderen niet alleen dat de migratie van vrouwen van een grotere omvang was dan in de geschiedschrijving werd gedacht, maar ze bekijken ook de gevolgen. Een vrouwenoverschot, in combinatie met gebrekkige werkgelegenheid voor vrouwen, zou leiden tot een overrepresentatie van (migranten-)vrouwen in de armenzorg.² Ondanks dat het onderzoek van Van der Pol en Kuijpers over de 17^e eeuw gaat, blijft onderzoek naar de huizen in de tweede helft van de 18^e eeuw relevant, aangezien de demografische bewegingen bleven bestaan. Amsterdam bleef door migratie groeien in de 18^e eeuw, terwijl ook Alkmaar na 1750 weer licht begon te groeien. In het laatste hoofdstuk zullen we zien, of de diakoniehuizen dit onderzoek bevestigen.

In het eerste hoofdstuk kijk ik aan de hand van de literatuur naar de ontwikkeling van de armenzorg in de Noordelijke Nederlanden. In dit hoofdstuk bekijk ik de veranderingen in de armenzorg tussen de Late Middeleeuwen en 1795, tegen de achtergrond van de economische en demografische veranderingen in de Republiek in deze tijd. Dit hoofdstuk is belangrijk om de waarnemingen die in de volgende hoofdstukken worden besproken, te begrijpen in het grotere geheel van de ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden in de Vroegmoderne Tijd.

Hoofdstuk twee gaat over de stedelijke instellingen die Alkmaar te bieden had in de Vroegmoderne Tijd. Ik bekijk de (vaak veranderende) functies van de instellingen, die vrijwel allemaal tijdens de gehele onderzochte periode actief waren. Belangrijk is in dit hoofdstuk, welke keuzes de Alkmaarse burgemeesters hebben gemaakt voor deze instellingen. Welke armen werden door de stedelijke armenzorg geholpen, en hoe veranderde dit?

Het onderwerp van hoofdstuk drie is de confessionele armenzorg. Ook hier kijk ik, welke beslissingen de stedelijke armenzorg maakte aangaande armen, nu degenen die lidmaat waren van een van de confessionele groepen in de stad. Daarnaast behandelt dit hoofdstuk de armenzorg zoals die werd aangeboden door de gereformeerde diakonie, naast de vroedschap de grootste aanbieder van armenzorg in Alkmaar. Ik sluit het hoofdstuk af met het door de diakonie opgerichte diakoniehuis. De gegevens in hoofdstuk twee en drie zijn afkomstig uit het archief in Alkmaar.

In hoofdstuk vier doe ik verslag van een onderzoek naar het opnamebeleid van het diakoniehuis in Alkmaar, vergeleken met hetzelfde beleid in het lutherse diakoniehuis in Amsterdam. Door te kijken naar de bewoners van deze twee huizen kan ik conclusies trekken over de mensen die door de diakoniën werden geholpen: welke leeftijd hadden zij, waar waren ze geboren, hoe lang moesten zij in de stad hebben gewoond?

Het onderzoek uit hoofdstuk twee en drie is voornamelijk gebaseerd op het archief van de gemeente Alkmaar. Halverwege de 18^e eeuw begon de gemeente archieven aan te leggen van alle charitatieve instellingen, inclusief de hofjes en de stedelijke armenzorginstellingen. Deze dossiers bevatten meestal de communicatie tussen de vroedschap en de instelling, met soms een overzicht van voor de instelling relevante wetgeving en vroedschapsbesluiten. Verder zijn de resoluties van zowel de vroedschap van Alkmaar als van de Staten van Holland belangrijke bronnen.

Ik heb ervoor gekozen in hoofdstuk vier de twee diakoniehuizen te vergelijken in het jaar 1775. Dit heeft een aantal redenen. Ten eerste gaat het om de beschikbaarheid van de bronnen. Bij het Alkmaarse diakoniehuis gaat het om twee bronnen, namelijk de lijst van nieuwe bewoners die door het huis zelf werd bijgehouden en de gegevens die de diakonie bijhield over alle bedeeden. Bij

² Pol, L. van der en Kuijpers, E., 'Poor women's migration to the city. The attraction of Amsterdam health care and social assistance in early modern times', in: *Journal of urban history*, vol. 32, nr 1, November 2005, 44-60.

het Amsterdamse huis waren beide gegevens te vinden in de notulen van de vergadering van de diakonie. Tussen 1777 en 1808 is er van de administratie van nieuwe bewoners in het Alkmaarse huis geen namenlijst meer.

Ten tweede koos ik voor dit jaar om het aantal nieuwe inwoners. In 1775 werden er in Amsterdam 79 nieuwe bewoners in het huis geplaatst. In de periode 1771-1780 waren dit er 918, dus gemiddeld 102 per jaar. In dat opzicht lijkt 79 in één jaar weinig, al mag verwacht worden dat de meeste opnames plaatshadden in 1771-1772, toen het huis zijn deuren opende.³ In Alkmaar waren er in 1775 19 nieuwe bewoners. Dit was een relatief hoog aantal, omdat de regenten van het huis begin jaren '70 vanwege de duurte van voeding een aantal bedden leeg had gelaten. Hoewel dit jaar als het gaat om het aantal nieuwe bewoners dus niet helemaal representatief is, biedt het daarom wel genoeg nieuwe inwoners om conclusies te kunnen trekken.⁴

Diakoniehuisen waren niet representatief voor de armenzorg in het algemeen. De huizen waren bedoeld voor ouderen, die lange tijd in de stad hadden gewoond en lidmaat van de gemeente waren. De bewoners van het diakoniehuis laten zodoende wel zien, welke ouderen van (substantiële) armenzorg afhankelijk waren. Als er gekeken wordt naar migranten, dan zijn in de huizen alleen zij terecht gekomen die zich permanent in de stad vestigden, niet de seizoensmigranten. In Alkmaar was het aantal vrouwelijke bewoonsters niet representatief voor het aantal vrouwelijke hulbehoevenden, omdat er andere redenen waren meer vrouwen in het huis te laten wonen. Uit het aantal nieuwe bewoners dat buiten Alkmaar geboren was kunnen wel conclusies getrokken worden. Een hoog aantal migranten onder de nieuwe bewoners van dit jaar zou erop duiden, dat migranten relatief snel van armenzorg afhankelijk waren.

Ik heb voor de vergelijking met het Amsterdamse huis gekozen, om conclusies te kunnen trekken over wat gebruikelijk was voor een diakoniehuis in de 18^e eeuw en wat bijzonder was voor het Alkmaarse of het Amsterdamse huis. Amsterdam gold in deze tijd als een metropool, die zowel binnen als buiten de Noordelijke Nederlanden een enorme aantrekkingskracht had op migranten, en waar dus bepaalde keuzes gemaakt dienden te worden in het helpen van armen. Alkmaar was op zijn manier echter ook zeer afhankelijk van migranten, voornamelijk van het omringende platteland, met zijn eigen regionale functies. Het zal interessant zijn om te zien, wat de verschillen zijn tussen het regionale centrum Alkmaar en het internationale centrum Amsterdam.

Historiografie

De sterke urbanisatie die in de Lage Landen begon in de Late Middeleeuwen heeft een grote rol gespeeld in de ontwikkeling van stedelijke voorzieningen. Stedelijke autoriteiten waren verantwoordelijk voor het algemeen welzijn van hun inwoners, en ontleenden daaraan hun bestuurlijke autonomie.⁵ Deze ontwikkeling begon rond 1500 in de Zuidelijke Nederlanden en rond 1580 in de Noordelijke Nederlanden. De bevolking van Holland en Friesland nam toe met ongeveer 300% in de periode 1500-1650. Amsterdam groeide in diezelfde periode van zo'n 10.000 tot ruim 200.000 inwoners.⁶ Alkmaar bereikte rond 1650 haar grootste omvang in de Vroegmoderne Tijd, van

³ Fuchs, J. M., *Verzorgen en verplegen. Luthers diaconiehuis, Nieuwe keizersgracht 120, Amsterdam, 1772-1967*, Amsterdam (1967), 77.

⁴ Vis, G. N. M., *Oud en Arm: Hervormde bejaardenzorg in Alkmaar, 1744-1994*, Hilversum (1994), 67-70; 83.

⁵ Heijden, M. van der, *Civic duty: public services in the early modern Low Countries*, Cambridge (2012), 36.

⁶ Vries, J. de en Woude, A. van der, *Nederland 1500-1815: De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam (1995), 68-73.

ongeveer 14.000 inwoners.⁷

Lis en Soly zien de opkomst van loonarbeid als de belangrijkste verklaring voor stedelijke armenzorg. Veranderingen in de verhoudingen tussen de werkgevers en de werknemers in het westen van Europa in de 15e eeuw zorgden voor grote sociale veranderingen. De feodale werkrelatie verdween langzaam en maakte plaats voor loondienst. De grote groep lijfeigenen, die afhankelijk waren geweest van hun heer en die verschillende middelen had om in zijn onderhoud te voorzien, raakte nu afhankelijk van één inkomstenbron, namelijk arbeid in loondienst. De bevolkingsgroei en urbanisatie van de 16e eeuw zorgen ervoor dat de steden groeiden. Grote hoeveelheden armen in de steden zochten naar werk, iets waar velen niet in slaagden. Voor de kapitalisten was dit een ideale situatie, waarin de lonen laag bleven vanwege het enorme aanbod van arbeid. Door de armen te binden met een minimale hoeveelheid armenzorg, werd een arme onderlaag van de bevolking gegarandeerd. Voor de steden betekende deze ontwikkeling een vrij grote, permanente aanwezigheid van arme mensen. Armenpolitiek werd hierdoor nodig. Lis en Soly zien armenzorg vooral als een arbeidsregulend mechanisme. Deze auteurs miskennen niet dat er ook humanistische, confessionele of andere motieven waren om armenzorg aan te bieden, maar denken dat deze op zich niet genoeg waren, en dat de economische argumenten noodzakelijk waren voor hervormingen.⁸

Een andere verklaring voor de veranderingen die in de Nederlandse armenzorg plaatsvonden is de opkomst van humanistisch gedachtegoed aan het begin van de 16^e eeuw. Grote humanisten die onder anderen over armenzorg schreven waren Erasmus, Moore en Murmellius.⁹ Deze nieuwe ideeën werden in de Zuidelijke Nederlanden vertolkt door Juan Luis Vives, wiens gelatiniseerde naam Johannes Iuidde. Vives schreef verschillende werken over onderwijs, maar in dit verband is nog interessanter wat hij schreef over de armenzorg. In zijn *De subventione pauperum* uit 1526 schreef Vives over de hervormingen in de armenzorg die hij noodzakelijk achtte. De versnippering die nu kenmerkend was voor de armenzorg moest plaatsmaken voor een systeem, waarin de stedelijke overheid het heft in handen nam. De magistraat moest alle fondsen die ter beschikking van de armen stonden bundelen, teneinde een zo efficiënt mogelijke allocatie van deze gelden tot stand te brengen. Ook de verdeling zelf moest de stad regelen, om goed in de gaten te houden wie er bedéling genoot. Het was de plicht van de stedelijke overheid niet alleen voor de rijken maar ook voor de armen te zorgen.

Slechts die mensen, die niet door eigen toedoen arm waren, dienden geholpen te worden. Vives maakte hier het onderscheid tussen de zogenaamde 'eerlijke' en 'oneerlijke' armen, ware, vrome armen en slechte, luie armen. Ware armen waren mensen die door omstandigheden niet meer voor zichzelf of hun gezin konden zorgen. Het ging hier om mensen die ziek waren, of mensen die door een handicap niet in staat waren te werken, of die te oud waren. Ook het niet kunnen onderhouden van een groot aantal kinderen, ondanks dat de arme in kwestie wel werkte, was een legitieme reden om bedéling aan te vragen, en veel seizoenswerkers werden alleen in de winter bedeed, wanneer er minder werk was. Bedéling moest plaatsvinden zonder aanzien des persoons, om bevoordeling van vrienden of geloofsgenoten te voorkomen. Vives begint zijn betoog met Christelijke argumenten van naastenliefde, maar geeft ook wereldse argumenten. Armenzorg zou

⁷ Kaptein, H. 'Kaasstad van Holland. Een markt- en verzorgingscentrum van naam', in: red. Aten, D. ea, *Geschiedenis van Alkmaar*, Zwolle (2007), 226-251; 226.

⁸ Lis, C. en Soly, H., *Armoede & kapitalisme in pre-industrieel Europa*, Antwerpen (1986), 65-118. Damme, D. van, *Armenzorg en de staat. Comparatief-historische studie van de origines van de moderne verzorgingsstaat in West-Europa*, Gent (1990), 47-66.

⁹ Vis, *Oud en Arm*, 17-18.

leiden tot een deugdzamer leven en zo tot minder misdaad.¹⁰

In 1531 vaardigde de landsheer van de Nederlanden, keizer Karel V, een edict uit voor de Nederlanden, dat veelal congruent was met de waarden die door humanisten als Vives waren geuit. Het edict verbood arme mensen om hun woonplaats te verlaten, tenzij er sprake was van overmacht zoals oorlog of brand. Plaatselijke besturen moesten waar nodig de bestaande armenzorgvoorzieningen ondersteunen of zelf ter hand nemen. Wanneer iemand verhuisde, kwam hij of zij pas in aanmerking voor bedéling in de nieuwe stad na er minimaal een jaar te hebben gewoond. Mensen die stad en land afreisden om op verschillende plekken van de armenzorg te genieten, ook landlopers genoemd, moesten streng worden gestraft. Bédelen zonder goede reden werd verboden. De landsheer stelde ook dat steden de armenzorg centraal moesten regelen. Bestaande fondsen moesten efficiënt gebruikt worden, en schoten ze tekort, dan moest het stadsbestuur dit oplossen door de gegoede inwoners extra te laten bijdragen.¹¹

Daarnaast was het einde van de 16^e eeuw een tijd van grote confessionele veranderingen. De Unie van Utrecht in 1579 sloot vervolging omwille van confessionele gronden uit. Dit betekende in de praktijk vrijheid van godsdienst, maar niet vrijheid van godsdienstuitoefening. De gereformeerde kerk gold als publieke kerk, en het was niet uitzonderlijk dat de kerkdiensten en het loon van de voorganger betaald werden uit de stadskas. Getolereerde gezindten als de doopsgezinden, lutheranen en remonstranten hadden dit laatste voordeel niet. Dit betekende ook, dat het voor hen moeilijk was hun armen te onderhouden. Voor katholieken was het wettelijk verboden publieke functies te hebben, terwijl joden uitgesloten waren van het lidmaatschap van de meeste gilden. Doordat ze niet als rechtspersoon erkend werd, kon de katholieke kerk bovendien geen erfenissen ontvangen of vastgoed bezitten.¹²

Sommige auteurs zien de humanistische discussie aan het begin van de 16^e eeuw, waarvan het boek van Vives een beeld geeft, als grondlegger van de hervormingen in de armenzorg in de Noordelijke Nederlanden. Dit is een logische redenering, aangezien de oplossingen die Vives in zijn boek naar voren brengt zeer lijken op de trends die waarneembaar zijn in de armenzorg van steden in de Noordelijke Nederlanden. De voorbeelden van Delft, Zwolle, Leeuwarden en Alkmaar, later in deze scriptie, tonen een streven naar centralisering en het weren van vreemde armen. In al deze steden werd bédelarij verboden. Spaans ziet in haar boek over de Friese armenzorg het humanistische gedachtengoed als richtlijn voor de armenzorghervorming, geleid door de Staten van Friesland.¹³ In de rest van Nederland ziet ze vooral de geconfisqueerde kerkelijke goederen als financiële mogelijkheid voor de steden om hervormingen door te voeren.¹⁴

Meer recent onderzoek ziet andere belangrijke verklaringen voor de hervormingen in de armenzorg. Zo betoogt Tervoort dat Vives een product was van veranderingen die al in veel steden in de Zuidelijke Nederlanden plaatvonden. Tervoort constateert trends van secularisering en centralisering in Leiden en Amsterdam op het gebied van ziekenzorg en scholing. Deze veranderingen

¹⁰ Matheussen, C. en Fantazzi, C. (red.), *Selected works of J. L. Vives*, Leiden (2002), IX-XIX.

¹¹ Spaans, J., 'Sociale zorg en tolerantie. Weduwen, wezen en vreemdelingen' in: red. Nijs, T. de, *Geschiedenis van Holland van 1572 tot 1795*, Hilversum (2002), 255-286; 260.

¹² Idem, 263; Bergsma, W., 'Church, state and people' in: Davids, K. en Lucassen, J. (red.), *A miracle mirrored: the Dutch Republic in European perspective*, Cambridge (1995), 196-228, 203-204.

¹³ Spaans, J., *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden, Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen*, Hilversum (1997), 367.

¹⁴ Spaans, 'Sociale zorg', 261.

hadden al plaats in de 14^e eeuw, ver vóór de humanistische discussie.¹⁵ Van Nederveen Meerkerk en Vermeesch kennen meer belang toe aan economische groei en urbanisatie. Zo hervormden veel steden in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1525 en 1550 hun armenzorg, en was een tweede golf van hervormingen te zien in de Noordelijke Nederlanden vanaf 1580. De hervormingsgolven corresponderen met economische groei en urbanisatie. Dit is niet zo vreemd. Wanneer steden met meer inwoners te maken kregen, leidde dit tot sociale problemen en moest daar in de sociale voorzieningen rekening mee gehouden worden. Daarnaast betekende economische groei, en groei in consumptie een groei van de stedelijke inkomsten, aangezien accijnzen een belangrijke inkomstenbron waren voor de steden. Meer inkomsten betekende meer financiële mogelijkheden om armenzorg aan te bieden.¹⁶ Ook Rasterhoff ziet een verhoging van de uitgaven aan publieke voorzieningen wanneer er meer migratie is, zowel absoluut als per hoofd.¹⁷

Van der Heijden karakteriseert de vele mogelijke inspiratoren als naast elkaar bestaande factoren, die ieder bepaalde mensen zullen hebben aangesproken. Humanistische ideeën gaven een meer rationalistische onderbouwing, terwijl de katholieke traditie van armenzorg en de nieuwe protestantse zorg op basis van calvinistische waarden anderen inspireerden.¹⁸

Naast bovenstaande literatuur heb ik gebruik gemaakt van literatuur over de praktijk van de armenzorg in Nederland in het algemeen (Van Leeuwen, Spaans¹⁹). Naast meer thematische onderzoeken naar armenzorg in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, bestaan er ook onderzoeken naar armenzorg in één specifieke stad of provincie, gekeken naar de vele facetten van armenzorg aldaar over een langere periode. Zulk onderzoek is gedaan voor Friesland, Delft en Zwolle.²⁰ Voor Alkmaar geldt, dat Vis veel onderzoek heeft gedaan naar het diakoniehuis en Alkmaarse hofjes.²¹

Als laatste dienen in deze inleiding twee keuzes aan bod te komen, die op de tekst van de scriptie een stempel drukken. Ten eerste de keuze, van de gereformeerde en niet van de hervormde gemeente te spreken. Deze keuze is gemaakt, omdat deze stroming pas vanaf 1816 in Nederland de Nederlands hervormde kerk wordt genoemd, terwijl het voor die tijd bekend stond als de Nederduitse gereformeerde kerk.

De tweede keuze is het gebruik van accenten op de woorden 'bédelen' en 'bedélen', alsmede op vervoegingen daarvan die tot verwarring kunnen leiden. Wanneer de klemtoon op de eerste e

¹⁵ Tervoort, A., "To the honour of God, for concord and the common good': Developments in social care and education in Dutch towns (1300-1625)' in: Heijden, M. van der, Nederveen Meerkerk, E. van, Vermeesch, G. en Burg, M. van der (eds.), *Serving the urban community. The rise of public facilities in the Low Countries*, Amsterdam (2009), 89-106

¹⁶ Nederveen Meerkerk, E. van en Vermeesch, G., 'Reforming outdoor relief: Changes in urban provisions for the poor in the northern and southern Low Countries (c. 1500-1800)' in: Heijden, *Serving the urban community*, 135-154.

¹⁷ Rasterhoff, C., 'Public spending and population growth in Leiden and Utrecht during the Golden Age' in: Heijden, *Serving the urban community*, 107-134.

¹⁸ Prevenier, W., 'New views and new data on public services in the medieval and early modern Low Countries' in: Heijden, *Serving the urban community*, 246.

¹⁹ Leeuwen, M. H. D. van, *Zoeken naar zekerheid. Risico's, preventie, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland 1500-2000*, deel I en II, Amsterdam (2001). Project *Giving in the Golden Age*. Spaans, 'Sociale zorg'.

²⁰ Spaans, *Armenzorg in Friesland*. Vlis, I. van der, *Leven in Armoede: Delftse bedeeden in de zeventiende eeuw*, Amsterdam (2001). Wijngaarden, H. van, *Zorg voor de kost: Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700*, Amsterdam (2000).

²¹ Vis, *Oud en arm*. Vis, G. N. M., *Hofjes van Alkmaar: provenhuizen, huizen en hofjes in Alkmaar*, Alkmaar (2013).

ligt, betekent bédelen het vragen om brood of een aalmoes. Wanneer de klemtoon op de tweede e ligt, gaat het om het geven van geld of natura ter ondersteuning van een arme. Een bédelaar is iemand die bédelt, terwijl een bedéler iemand is die geeft. Een bedeelde is iemand die bedéling ondergaat, oftewel iemand die geld krijgt. Heeft iemand bedeed, dan gaf hij geld, werd iemand bedeed, dan ontving hij geld.

Hoofdstuk 1: Nederlandse armenzorg in de Vroegmoderne Tijd

De armenzorg die bestond in de steden in de Noordelijke Nederlanden werd hervormd gedurende de 16e en 17e eeuw. De opstand tegen de Spanjaarden in 1572 luidde de Gouden Eeuw in, Nederlands tijd van ongekeerde economische groei. Deze groei trok veel migranten aan op zoek naar werk en zorgde zo voor een sterke groei van de steden. Hierdoor ontstonden nieuwe vraagstukken in de armenzorg: voor wie moest er gezorgd worden en waarom? Om deze vraag te beantwoorden voor de Noordelijke Nederlanden, zal ik eerst gaan kijken naar de urbanisatie en de positie van migranten in deze regio, die samengingen met de economische groei van de 16^e en 17^e eeuw. De focus ligt daarbij op Alkmaar. Dit is belangrijk, want afkomst en inwoning van een stad waren belangrijke factoren om te bepalen of iemand voor armenzorg in aanmerking kwam.

Daarna zal ik dieper ingaan op de armenzorg die in de Noordelijke Nederlanden werd aangeboden. Ik beschrijf kort de armenzorg tijdens de Late Middeleeuwen, dat gekenmerkt werd door versnippering, om vervolgens te laten zien hoe en waarom de armenzorg vanaf 1580 veranderde, met als resultaat dat er in veel steden een min of meer gecentraliseerde armenzorg ontstond. Deze centralisatie bleef bestaan tot ongeveer het laatste kwart van de 17^e eeuw, toen er weer versnippering over verschillende confessionele armenzorgaanbieders plaatsvond.

Economie en politiek

Als landsheer van de Lage Landen introduceerde Karel V de enige landelijke wetgeving vóór 1798 op het gebied van armenzorg. Om meer belasting en leningen uit dit handelsgebied te kunnen halen, moesten Karel en later zijn zoon Philips II onderhandelen met de stadsbesturen. In ruil voor leningen en vaste belastinginkomsten konden rijke handelssteden als Antwerpen privileges eisen van de landheer. Dit zorgde voor een hoge mate van autonomie bij de steden.²² Na de Opstand kregen in het westen de steden ook in de provinciale vertegenwoordiging het meest te zeggen. Dit was belangrijk, omdat op provinciaal niveau wetgeving kon worden uitgevaardigd over de verder individueel opererende steden. De ene provincie was hier leidender in dan de ander. In Friesland namen de Staten van Friesland het voortouw voor een gecentraliseerde armenzorg. De Staten van Holland reguleerden vooral de problemen die ontstonden tussen de steden.²³

Na de afsluiting van de Schelde in 1585 gingen schippers die eerder hun handel in Antwerpen losten, zich op de Amsterdamse markt richten. Aangezien de omstandigheden op het platteland verslechterden in de 16^e eeuw, trokken veel boeren naar de stad, waardoor er een grote en goedkope arbeidsreserve voor handen was.²⁴ Waar de bevolking van de Zuidelijke Nederlanden slechts langzaam groeide, nam de bevolking van Holland en Friesland toe met 300% tussen 1500 en 1650. Migratie speelde hierin een grote rol. Terwijl de bewoners van het hedendaagse België vluchtten voor oorlog en de Spaanse reconquista, groeiden de steden van de Noordelijke Nederlanden vanwege hun economische aantrekkingskracht.²⁵

De spectaculaire groei van Amsterdam had een positief effect op de economische groei van de steden in het Hollandse achterland. Vanuit Amsterdam groeide niet alleen de vraag naar producten die uitgevoerd konden worden, maar ook naar nijverheidscentra. Daarnaast werd een deel

²² Hart, M. 't en Heijden, M., van der, 'Stadslucht maakt vrij. Autonomie en rivaliteit in de vroegmoderne Noordelijke Nederlanden' in: Lucassen, L. en Willems, W. (red.), *Waarom mensen in de stad willen wonen 1200-2010*, Amsterdam (2009), 79-102; 80-81.

²³ Vries en Woude, *Nederland 1500-1815*, 585-587.

²⁴ Idem, 36, 411-412, 422.

²⁵ Idem, 68-73.

van het geld dat in Amsterdam werd verdiend geïnvesteerd in de regio. Steden als Haarlem, Hoorn en Alkmaar profiteerden van de Amsterdamse groei, en kenden onderlinge concurrentie. Het Alkmaarse stadsbestuur had echter nog een troef in handen. De vroedschap had een actieve rol in de bedijking en drooglegging van de Hollandse polders. De infrastructuur, die voor een aanzienlijk deel uit trekschuiten bestond, kon op deze manier richting Alkmaar geleid worden. Hierdoor kon Alkmaar een regionale markt worden voor agrarische producten. Naast de grootschalige handel in groente, zaden en vee was Alkmaar vooral als kaasmarkt onderscheidend. Halverwege de 17^e eeuw was het de grootste zuivelmarkt van Nederland, en veel kaas werd via Amsterdam naar het buitenland gebracht, voornamelijk naar Frankrijk.

Alkmaar was een middelgrote stad, met minder inwoners dan Hoorn en Enkhuizen, maar meer dan kleinere steden als Edam, Purmerend en Monnikendam. Wanneer er genoeg economische activiteit was in de stad, trokken de boeren uit de omgeving naar Alkmaar toe. Net als in andere Hollandse steden was de groei het meest indrukwekkend tussen 1600 en 1650. Tussen 1560 en 1660 groeide de Alkmaarse bevolking van 8.000 naar ruim 14.000 inwoners.²⁶ Uit onderzoek naar de verzorgingsfunctie van steden in Noord-Holland in 1811 blijkt dat Alkmaar voor de regio op alle punten waarnaar onderzoek werd gedaan (op het gebied van religie, economie (detailhandel, diensten en luxe nijverheid), geneeskunde, juridische zaken, sociaal (wees- en gasthuis), cultureel en educatief), zijn functie waarmaakte. Dit gold overigens ook voor Hoorn en, in mindere mate, Enkhuizen.²⁷

Vanaf het midden van de 17^e eeuw kregen de Hollandse handelaren het steeds moeilijker. Enerzijds had dit te maken met de zee-oorlogen die werden gevoerd en die niet bevorderlijk waren voor de handel, anderzijds door de protectionistische maatregelen die vooral landen als Frankrijk en Engeland hanteerden. De handel binnen Europa werd voor Holland minder belangrijk, terwijl die op de koloniën aan belang won. Hierdoor bleef de scheepvaart vanuit de VOC steden op peil en bleven migranten naar Holland komen om aan te monstern.²⁸ In Alkmaar namen de markten in omvang af tussen 1660 en 1750, om daarna weer te gaan groeien. Alleen de kaasmarkt bleef in het geheel redelijk stabiel. Na 1750 begon de bevolking ook weer te groeien. Het had het niveau van 1560 weer aangenomen, maar groeide in 1795 weer uit naar 8.400.²⁹ Alkmaar volgde hiermee het patroon van andere Hollandse en Friese steden, die ook een afname van de bevolking kenden tot 1750, om daarna weer licht te gaan groeien.³⁰

Demografie en migratie

Migratie was voor de steden in de Noordelijke Nederlanden een essentiële voorwaarde om de omvang te behouden en te groeien.³¹ Steden waren economiën op zichzelf, en zagen daarom alle mensen die van buiten de stad kwamen, ook die uit andere delen van de Republiek kwamen, als migranten. Zo belangrijk als migranten waren voor de economische groei, zo schadelijk konden ze zijn voor de armenzorginstellingen in een stad. Migratie vormde in de armenzorg van deze steden dan ook een grens tussen een “eigen” arme, die al geruime tijd in de stad had gewoond, en een “vreemde”, voor wie de instellingen in de stad zich niet verantwoordelijk achtten.

De groei in de sectoren handel en nijverheid, in combinatie met de relatief hoge

²⁶ Kaptein, 'Kaasstad van Holland', 226-235.

²⁷ Onderzoek van Lesger, aangehaald in: Vries en Woude, *Nederland 1500-1815*, 588-590.

²⁸ Idem, 472-476, 538-539.

²⁹ Kaptein, 'Kaasstad van Holland', 226-235.

³⁰ Vries en Woude, *Nederland 1500-1815*, 75.

³¹ Idem, 97-98.

levensstandaard en de hoge religieuze tolerantie, werkten als een magneet op migranten vanuit de Zuidelijke Nederlanden, de Duitse landen en Scandinavië. Ondanks de reis die migranten hiervoor af moesten leggen, bleken zij bereid om van ver naar steden als Amsterdam te trekken, die een goede reputatie hadden. In sommige Duitse steden en dorpen bestond er zelfs georganiseerde migratie naar de Republiek, gestimuleerd door plaatselijke aanbieders van armenzorg.³² De migranten vielen uiteen in drie groepen: zij die zich permanent vestigden in de Republiek, seizoenswerkers die er slechts in de zomerperiode werkten, en zij die naar plaatsen reisden waar zich een kamer van de VOC bevond, om aan te monstereen op een van de schepen richting de Oost.³³ Dit waren Amsterdam, Vlissingen, Rotterdam, Delft, Hoom en Enkhuizen.³⁴ Kuijpers wijst erop, dat de geschiedschrijving zich vaak richt op rijke en vaardige migranten uit bijvoorbeeld de Zuidelijke Nederlanden en Portugal. Ze waarschuwt dat we niet moeten vergeten, dat de grote meerderheid van de migranten die naar de Noordelijke Nederlanden kwamen in de Vroegmoderne Tijd laagopgeleide arbeiders waren.³⁵

De migratiebewegingen hadden een grote invloed op de demografie van veel steden, vooral de steden waarvandaan de schepen vertrokken van de VOC en vanaf 1621 de WIC. Alleen mannen konden zich aanmelden om matroos te worden op een VOC schip, waardoor een groot deel van de mannelijke migranten de Nederlanden al snel weer verliet richting Azië. Een aanzienlijk deel van deze mannen kwam niet meer terug, ofwel omdat ze besloten hadden in de bestemmingsplaats te blijven, ofwel omdat ze aan boord omkwamen, wat regelmatig gebeurde. In tegenstelling tot wat historici lang dachten, liet ongeveer 20% van de mannen die vertrok een vrouw achter, al dan niet met kinderen. De mannen hadden de mogelijkheid een aantal maandsalarissen per jaar naar huis te sturen, maar dit was lang niet voldoende voor het onderhoud van een vrouw met kinderen, en de vrouwen moesten dus vaak op andere manieren aan hun onderhoud komen.³⁶ In Delft was er in de 17^e eeuw soms tweederde van de bevolking vrouw.³⁷

Dit was voor hen niet makkelijk, aangezien de traditionele beroepen voor vrouwen gezien de concurrentie verzadigd raakten. Voor dochters van burgers gold, dat zij gewilde huwelijkspartner waren, omdat het trouwen met een poortersdochter het poorterschap opleverde. Voor migrantenvrouwen gold dat ze vaak geen partner konden vinden, en ook niet altijd een stabiele vorm van inkomsten.³⁸

Hoewel de handel op Europa stagneerde, bleef de vaart op de Oost belangrijk. Het aantal schepen dat vertrok groeide in de 18^e eeuw nog, en Amsterdam was een van de weinige steden in Holland die nog licht groeide. Hierdoor bleef Holland, en vooral Amsterdam, aantrekkelijk voor migranten, en bleven ook de demografische verhoudingen intact.³⁹

In de zo gedecentraliseerde Republiek waren inwoners niet burgers van Nederland, maar van een stad. Hoewel de precieze invulling van burgerschap verschilde van stad tot stad, waren er wel bepaalde kenmerken die overal golden. Het burgerschap of poorterschap was aantrekkelijk, omdat

³² Zoals in het Duitse plaatsje Husum. Pol en Kuipers, 'Poor women's migration', 49-52.

³³ Vries en Woude, *Nederland 1500-1815*, 94-95.

³⁴ Idem, 469.

³⁵ Kuijpers, E., *Migrantenstad: immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam*, Hilversum (2005), 22.

³⁶ Heijden, M. van der, 'Sailors' families and the urban institutional framework in early modern Holland', in: *The history of the family*, vol 12, no. 4 (2007), 296-309; 298-303.

³⁷ Vlis, *Leven in armoede*, 76-77.

³⁸ Pol en Kuipers, 'Poor women's migration', 45-49

³⁹ Vries en Woude, *Nederland 1500-1815*, 538-539. Gelder, R. en Kistemaker, R., *Amsterdam 1275-1795: de ontwikkeling van een handelsmetropool*, Amsterdam (1983), 192-196.

het een aantal voordelen opleverde. Burgers waren uitgesloten voor bepaalde tol en belastingen, en waren verzekerd van stedelijke voorzieningen als armenzorg. Daarnaast was het burgerschap verplicht om lid te kunnen worden van een gilde, voor veel nieuwkomers een reden om graag burger te willen worden. Er waren verschillende manieren om het burgerschap te verwerven. Het recht om zich een poorter te noemen was te koop, tegen zeer uiteenlopende bedragen. In Amsterdam kostte het rond 1650 vijftig gulden om poorter te worden. Dit was een relatief hoog bedrag, maar er was dan ook veel belangstelling voor dit poorterschap. In Alkmaar kostte het in 1582 3 gulden om burger te worden. Dit bedrag werd in 1643 verhoogd naar 6 en in 1658 naar 12 gulden, om verder gelijk te blijven tot 1795. De helft van dit geld was bestemd voor de Grote Kerk.⁴⁰ Het burgerschap was ook erfelijk, al werd iemand meestal pas op zijn achttiende burger. Trouwen met een burger leverde het burgerschap op. Daarnaast werd het burgerschap soms vergeven aan bijzondere inwoners, zoals predikanten.⁴¹

In Amsterdam ontstond er in 1668 naar aanleiding van de hoge kosten om het burgerschap te verwerven een alternatieve route, die van het ingezetenschap. Ingezetenen kregen toegang tot een groot aantal gilden, op voorwaarde dat zij binnen twee jaar het burgerschap zouden kopen. Arme maar vaardige vluchtelingen konden op die manier direct in de stad aan de slag, om later formeel burger te worden. Na protesten van de gevestigde gildeleden werd het aantal gilden waarvan een ingezetene gebruik kon maken in de jaren 1680 sterk ingeperkt.⁴²

In andere steden, zoals Alkmaar, had de term ingezetene een andere betekenis. Het ging in dit geval om mensen die gedurende langere tijd inwoner van de stad waren geweest en dus niet meer als vreemdeling kwalificeerden, maar geen burger waren. De ingezetene had niet alle rechten die burgers hadden, maar hij was wel beter beschermd dan een niet-ingezetene of vreemdeling. Zo kon een ingezetene niet zomaar de stad uit worden gezet wanneer vermoed werd dat hij hulpbehoevend zou worden, iets wat met nieuwkomers wel gebeurde, en had hij recht op armenzorg.⁴³ Wanneer iemand een ingezetene genoemd werd, verschilde per stad en per tijd, en lijkt ook aan een zekere willekeur onderhevig. In Alkmaar kwam men niet in aanmerking voor stedelijke armenzorg voordat men 2 of 3 jaar woonachtig was geweest in de stad, ter discretie van de vroedschap. Daarnaast moest gecontroleerd worden, of de persoon in kwestie in het halfjaar daarvoor niet was betrapt op bedelen.⁴⁴ In 1682 vaardigden de Staten van Holland een plakkaat uit, waarin beschreven stond dat een stad niet verantwoordelijk was voor het onderhoud van mensen die hun woonplaats meer dan een jaar hadden verlaten. Ingezetene was men blijkbaar niet voor het leven, slechts zolang de woonplaats trouw werd gebleven. Migranten die hoopten in een nieuwe stad te gaan wonen, moesten volgens dit plakkaat een schriftelijk bewijs kunnen overleggen, waarin een instelling voor armenzorg borg stond. Deze documenten werden acten van cautie of indemniteit

⁴⁰ RAA: toegangsnummer 10.1.1.001, Archief van de stad Alkmaar, 1325-1815, inventarisnummers 93, 100, 102.

⁴¹ Prak, M., 'De Nederlandse "stadsrepublieken": gilden, schutterijen en andere vormen van burgerlijke invloed' in: Lucassen, *Waarom mensen*, 59-78; 62-65.

⁴² Kuipers, E. en Prak, M., 'Burger, ingezetene, vreemdeling: burgerschap in Amsterdam in de 17^e en 18^e eeuw', in: Kloek, J. en Tilmans, K. (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21^e eeuw*, Amsterdam (2002), 113-132; 121-127.

⁴³ Bijvoorbeeld in Friesland: Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 125-131.

⁴⁴ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 2060. Er staat letterlijk: "drie off tenminsten twee jaaren, tenzij met goedvinden van de Heeren Borgermeesteren". Drie zal gebruikelijk zijn geweest, twee uitzonderlijk. Dit denkt ook Spaans in 'Sociale zorg', 275.

genoemd.⁴⁵

Steden waren afhankelijk van nieuwe bewoners of migranten. Vroegmoderne steden kenden een sterfteoverschot, en de stadsbesturen waren dan ook niet principieel tegen de komst van vreemdelingen die gaten op de arbeidsmarkt konden opvullen.⁴⁶ Wel moest het aantal en de soort migranten in de gaten gehouden worden. Kwamen er teveel migranten, dan was er geen werk voor ze en zou de lokale armenzorg ze moeten bedelen. Daarnaast waren invalide, oude of anderszins ongewenste nieuwkomers, zoals joden die sociaal ongewenst waren of alleenstaande moeders die, zelfs als ze een baan hadden, ondersteund moesten worden, die de stedelijke autoriteiten wilden weren. Een manier om de stad open te stellen voor nieuwe arbeiders zonder het risico te lopen, dat deze nieuwkomers door armenzorginstellingen onderhouden moesten worden, was door acten van indemniteit van nieuwkomers te eisen. Deze actes indemneerden of ontsloegen de ontvangende stad van de eventuele zorg voor de migrant.⁴⁷

In Leiden werden de actes van indemniteit die binnenkwamen aan de armenzorginstelling in kwestie gegeven. Wanneer de migrant dan om zorg kwam vragen, wist men wie hij was, hoe lang hij in de stad resideerde en of de vraag om bedéling gehonoreerd zou worden. Of de migrant in kwestie terug moest naar de plaats van herkomst of dat hij ter plekke werd bedeed en dat dit bedrag gedeclareerd werd bij de instantie die garant stond, is niet duidelijk. In Alkmaar hadden de aalmoezeniers betalingen van armenverzorgers uit andere steden op de rekening staan, die de zorg voor een migrant vergoedden. Dergelijke regelingen bestonden dus wel.⁴⁸ In Alkmaar zijn er maar weinig actes van indemniteit bewaard gebleven. De gemeente had slechts enkele actes, maar wel met een vrij hoog folio-nummer, een teken dat er meer geweest zijn.⁴⁹ Ook in Alkmaar werden de actes aan de diakonie gegeven. Mogelijk zagen de diakenen bij het overlijden van de migrant geen reden om ze langer te bewaren. Wel zijn er in het archief van de Alkmaarse gereformeerde kerkeraad veel attestaties aanwezig. Deze documenten geven ongeveer dezelfde informatie als de actes, zoals de naam, leeftijd en stad van herkomst van de migrant. Een attestatie was een van de mogelijkheden om lid te worden van de gereformeerde kerk in de doelplaats, en gaf in combinatie met een bepaalde tijd van inwoning ook recht op de diakonale armenzorg.⁵⁰ Vlak na afloop van het beleg van Alkmaar door de Spanjaarden werd op 16 oktober 1573 verordonneerd, dat nieuwe bewoners van de stad een attestatie nodig hadden. De attesties kunnen hier als actes van indemniteit *avant la lettre* beschouwd worden, om te voorkomen dat de stad na de bevrijding overspoeld zou worden door plattelandsbewoners. "Houtsagers" kwam men blijkbaar tekort, want voor hen werd een uitzondering gemaakt.⁵¹

In Leiden zijn er wel veel actes van indemniteit bewaard gebleven, bijvoorbeeld in het archief van de gereformeerde diakonie. Opvallend is hier, dat naast actes die zijn opgemaakt in de plaats van herkomst, er ook veel zijn opgemaakt door notarissen in Leiden zelf. In dit geval stonden er meestal twee Leidenaren garant voor de nieuwkomer, die blijkbaar geen garantstelling van een

⁴⁵ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 2542.

⁴⁶ Vries en Woude, *Nederland 1500-1815*, 97-98.

⁴⁷ Davids, C. A., 'De migratiebeweging in Leiden in de achttiende eeuw' in: red. Diederiks, H. A. ea, *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*, Hilversum (1985), 137-156; 137-138.

⁴⁸ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 2060.

⁴⁹ Idem, inventarisnummer 2071. Aanwezig waren slechts drie stuks, folio 96, 98, en 99.

⁵⁰ RAA: toegangsnummer 10.4.008, Archief van de hervormde gemeente Alkmaar: Kerkeraad, inventarisnummer 157.

⁵¹ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 92.

armenzorginstelling in zijn oude woonplaats kon krijgen. Vaak deelden deze borgstellers een beroep met de migrant, een teken dat ze zelf belang hadden bij diens komst. Zoals de actes die door armenzorginstellingen waren opgemaakt bindend waren voor die instelling, waren de actes die door de notaris in Leiden werden opgemaakt bindend voor de borgstellers. Verviel de nieuwkomer in armoede, dan waren zij voor hem verantwoordelijk. De actes die in Leiden opgemaakt waren, golden voor 5 jaar, waarna de migrant als inwoner erkend werd, en dus wanneer het nodig was gebruik kon maken van de armenzorg.⁵² Van Damme constateert spanningen tussen de sociale en de economische functies van armenzorg. Wanneer de armenzorg te exclusief werkte, zou de stad geen migranten meer aantrekken en een tekort aan arbeiders hebben, waardoor de lonen zouden moeten stijgen.⁵³ De actes van indemniteit zorgden er in dit geval van Leiden echter voor, dat werkgevers zelf nieuwe arbeiders konden werven en door voor hen garant te staan in de stad konden laten wonen. Op deze manier kon men weldegelijk aan (specialistische) arbeiders komen.

In het schrijven over de armenzorg in vroegmodern Nederland heeft Abram de Swaan het begrip 'free riders' geïntroduceerd. Hij bedoelde hiermee mensen, die van stad naar stad trokken om zonder tegenprestatie van de plaatselijke armenzorg te profiteren. Steden zouden een minimale armenzorg aanbieden om maar zo min mogelijk gelukszoekers aan te trekken. Volgens De Swaan werd dit probleem pas opgelost bij de centralisering van het bestuur van Nederland en van de armenzorg, vanaf 1813. Toen kon de centrale overheid de lasten van de armenzorg eerlijk over de steden verdelen.⁵⁴ Verschillende historici hebben beargumenteerd dat steden niet zulke slachtoffers van 'free riders' waren als De Swaan doet geloven. Zo heeft Spaans laten zien dat zowel het edict van Karel V uit 1531 als de provinciale wetgeving die daar in Friesland op volgde, een effectieve manier vormden om de mensen die hiervoor niet in aanmerking kwamen uit de armenzorg te weren.⁵⁵ Ook in Holland, waar de Staten van Holland in 1682 eerdergenoemde wetgeving doorvoerden, werd dit probleem al ruim voor 1813 aangepakt. Van Leeuwen zegt daarbij, dat het verlaten van de woonplaats betekende dat men alle daar opgebouwde rechten verloor.⁵⁶ Winter heeft in haar onderzoek naar steden in Brabant ook verschillende exclusieve mechanismen gevonden die 'free riding' verhinderden. Ook hier werden actes van indemniteit gebruikt en waren er afspraken tussen steden. Risicogroepen als ouderen, joden en alleenstaande moeders werd de toegang tot de stad vaak geweigerd.⁵⁷

Ontwikkeling van de armenzorg in de Noordelijke Nederlanden in de periode 1500-1795

In de steden van Middeleeuws Nederland waren er drie aanbieders van armenzorg, zij die uit katholieke hoek aalmoezen gaven, zij die dit van stadswege deden en de particulieren. Stadsbestuur en parochie konden op drie manieren voor de armen zorgen. Zij konden dit ten eerste doen via een

⁵² ELO, toegangsnummer 0520, Archief der Nederlands hervormde diakonie te Leiden, inventarisnummer 596, 597, 598.

⁵³ Damme, *Armenzorg en de staat*, 88.

⁵⁴ Swaan, A. de, *Zorg en staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, Amsterdam (2004), 43-44.

⁵⁵ Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 374.

⁵⁶ Leeuwen, M. H. D. van, 'Logic of charity: poor relief in preindustrial Europe', in: *The journal of interdisciplinary history*, vol 24, no. 4 (1994), 589-613; 605-606.

⁵⁷ Winter, A., 'Regulating urban migration and relief entitlements in eighteenth-century Brabant' in: red. Munck, B. de en Winter, A., *Gated communities? Regulating migration in early modern cities*, Farnham (2012), 175-196; 175-176, 196.

college van huiszittenmeesters, een college dat mensen ondersteunden die wel zelfstandig konden wonen en werken maar niet voldoende inkomen konden genereren. Dit was de grootste groep armen. Zij kwamen meestal op een vaste dag in de week naar de huiszittenmeesters, om daar hun bedéling in geld, brood, turf of kleding te ontvangen. Huiszittende armen konden zowel incidenteel als structureel bedeed worden, afhankelijk van hun situatie. Sommigen hoefden alleen in de winter gesteund worden, wanneer er minder werk voor handen was.⁵⁸

Een tweede manier voor een stadsbestuur of parochie om armen te ondersteunen was door het stichten van een gasthuis. Gasthuizen hebben in de Nederlandse armenzorg eeuwenlang belangrijke, maar vooral ook verschillende rollen gespeeld. Tijdens de Middeleeuwen hadden de gasthuizen als belangrijkste taak, zieken en zwakken op te vangen en (meestal tijdelijk) een plaats te geven. Het ging hier meestal om arme ingezetenen van de stad, al konden meer gegoede burgers zich in sommige huizen inkopen om daar als provenier hun oude dag door te brengen.⁵⁹

Ten derde was er ook voor reizende armen hulp beschikbaar. Mensen die in de stad geen (vaste) verblijfplaats hadden, konden in de baaierd of beijer van het gasthuis terecht. Dit kon men slechts tijdelijk doen, meestal één of twee nachten. Voor diegenen onder hen die daarnaast geen (vaste) bron van inkomsten hadden, was bédelen de manier om aan geld te komen. Hoewel parochies zich bekommerden over de 'eigen' armen, konden vreemden eenmalig vaak ook bij hen terecht voor een aalmoes. Daarnaast was bédelen bij kloosters en particulieren voor vreemden een manier om aan geld te komen in de stad. Verboden op en vervolging van bédelarij vond pas plaats aan het begin van de 16e eeuw.⁶⁰

Particuliere stichtingen richtten zich vaak op oudere bewoners van de stad. Het ging hier in de meeste gevallen om testamentair gestichte huisjes, waarin oudere mensen, soms tegen betaling, soms gratis en soms zelfs met een wekelijkse toelage, mochten wonen. Deze huisjes stonden vaak rondom een binnentuin en ontleenden daaraan hun naam: hofje. Gezien de particuliere aard van deze woningen is het niet verbazend, dat ze in veel opzichten van elkaar verschilden. Niet alleen op het gebied van toelatingskosten, maar ook als het gaat om omvang en verder geboden hulp.⁶¹ Na de Reformatie kwam daar nog een religieus aspect bij. Sommige hofjes waren slechts bedoeld voor katholieken, anderen voor gereformeerden of juist gemengd. Een goed voorbeeld van een gemengd hofje is dat van Gerrit Wildeman in Alkmaar, waarin 24 oude vrouwen mochten wonen, verdeeld over bijna alle confessies. Daarnaast verschilde er bij de hofjes, of er eisen werden gesteld aan de afkomst van de bewoners. Sommige stichters, zoals Wildeman, beoogden hun hofje slechts voor bewoners van hun stad, en niet mensen van daarbuiten.⁶²

Onderzoek naar vier Alkmaarse hofjes toont dat de hofjes in de 18^e eeuw financieel rondkwamen van verschillende middelen. De inkomstenbronnen waren beschikbaar gesteld door de stichter, vaak in de vorm van gebouwen en grond waarover huur en pacht kon worden verdiend. Vrijdommen van belasting en een aanzienlijk startkapitaal verzekerden de hofjes doorgaans van een lange periode waarin de bewoners soms zelfs forse proven kregen, 50 of 80 gulden per jaar. Dit gold echter alleen voor de vrouwen. De speciale mannenhofjes gaven geen geldprove. De mannen werden niet geacht voor zichzelf te kunnen zorgen, en ontvingen de maaltijd van een moeder. Hofjes

⁵⁸ Spaans, 'Sociale zorg', 255-256.

⁵⁹ Idem, 258-259. Heijden, *Civic Duty*, 84.

⁶⁰ Spaans, 'Sociale zorg', 259.

⁶¹ Vis, *Hofjes van Alkmaar*.

⁶² RAA, toegangsnummer 10.6.4.042, Archief van het Provenhuis Gerrit Florisz Wildeman te Alkmaar, inventarisnummer 6.

bleven meestal financieel gezond tot het begin van de 19^e eeuw, toen belastingvoordelen werden afgenomen en de tiërcering van de staatsschuld, waardoor nog maar eenderde van de rente op staatsobligaties werd uitgekeerd, zorgden voor minder inkomsten en meer vaste lasten.⁶³

Er zijn belangrijke verschillen tussen de particulier gestichte hofjes en de kerkelijke en stedelijke instellingen voor armenzorg. De hofjes werden, noch door zichzelf, noch door de tijdgenoten, gezien als verantwoordelijk voor armenzorg. De hulp die zij boden was zeer welkom, maar zij kenden slechts een beperkt aantal plekken, en daarom ook niet de druk die hoorde bij de instellingen die wel verantwoordelijk waren, de stedelijke en confessionele instellingen.⁶⁴ Daarnaast had noch stad, noch diakonie bestuurlijk iets te zeggen over de hofjes, waardoor ze in beleid sterk konden afwijken van de grootste armenzorginstellingen.

Stichters van hofjes hebben verschillende bedoelingen gehad. Ten eerste wordt vooral uit de testamenten waarin de hofjes gesticht werden duidelijk, dat de stichter zijn of haar naam verbond aan dit goede werk. Namen als Wildeman en Van Nordingen zijn in Alkmaar nog bekend, vanwege de hofjes die zij stichtten. Daarnaast zal een oprecht gevoel van zorg een rol hebben gespeeld. Veel stichters lieten in hun testament opnemen, dat hun familieleden en vrienden voorrang hadden op een plek in hun hofje. Daarnaast werd vaak als voorwaarde gesteld, dat aspirant-bewoners langdurig ingezetene of burger van de stad moesten zijn geweest. De stichters zullen hierbij niet de motieven hebben gehad die confessionele of stedelijke armenzorginstellingen hadden om dit soort eisen te stellen aan de mensen die zij hielpen. Zoals gezegd, zij konden niet meer mensen herbergen dan er kamertjes aanwezig waren, en waren niet verantwoordelijk voor de andere (oude) armen. Economische motivatie zal de stichter ook niet gehad hebben, want de bewoners waren vrijwel overal met nadruk niet meer tot het verrichten van (hand)werk in staat.⁶⁵

De snelle urbanisatie en veranderende opvattingen over armen stimuleerden stedelijke overheden om het bestaande gefragmenteerde systeem, waarbij verschillende parochies, kloosters en stedelijke armenzorg naast elkaar bestonden, te hervormen. De stad bedeelde de lokale armen door middel van het gasthuis en de huiszittenmeesters, parochie en klooster door aalmoezen. Er bestonden op kleinere schaal hofjes, die door particulieren gesticht waren. Naast de gasthuizen was dit een alternatief voor arme ouderen. Vreemde armen, mensen die geen ingezetene van de stad waren, konden rekenen op een verblijf in de baaierd, wellicht een maaltijd, en aalmoezen. Wanneer ze geld nodig hadden, konden ze op straat bédelen.

Aan het einde van de 16e eeuw waren er verschillende hervormingen doorgevoerd in de armenzorg in veel steden in de Noordelijke Nederlanden. De katholieke kerk bedeelde alleen nog de eigen armen, en dit gebeurde onofficieel. Kerkgebouwen, kloosters en gronden van katholieken waren geconfisqueerd, en hun rechten sterk ingeperkt. In Alkmaar duurde het tot 1750 voordat de katholieke armenzorg erfenissen mocht accepteren, tot 1759 voordat er een officieel Roomsche armencomptoir bestond.⁶⁶ Er waren gereformeerde diakonieën opgekomen die naast het stadsbestuur, dat meer invloed had gekregen, de armen bedeeden. Bédelen was de armen

⁶³ RAA, Wildeman, Inventarisnummer 45, 65, 66. RAA, toegangsnummer 10.6.4.037, archief van het Provenhuis Johan van Nordingen de Jongere, genaamd het Huis van Achten te Alkmaar, inventarisnummer 36 en 45. RAA, toegangsnummer 10.6.4.043, Archief van het Provenhuis Van Zessen te Alkmaar, inventarisnummer 155 en 156. RAA, toegangsnummer 10.6.4.041, Archief van het Provenhuis Paling en Van Foreest te Alkmaar, inventarisnummer 171 en 278.

⁶⁴ Met 24 was het hofje van Wildeman ruim het grootste in Alkmaar. Van meer gebruikelijke omvang waren hofjes van 6, 8, 12 of 14 bewoners.

⁶⁵ Bijvoorbeeld RAA, Wildeman, inventarisnummer 6.

⁶⁶ Fasel, W. A., *Alkmaar en zijne geschiedenissen: kroniek van 1600-1813*, Alkmaar (1973), 120.

verboden, op nauwkeurig beschreven uitzonderingen na. Welke factoren hebben een rol gespeeld in deze revolutionaire veranderingen?

Net als elders in West-Europa werd het voor stadsbesturen makkelijker om de armen te onderhouden toen na de Reformantie de geconfisqueerde kerkelijke goederen hiervoor konden worden ingezet. In Holland vervielen deze goederen aan de steden waaronder ze vielen, in andere gewesten was dit niet altijd het geval.⁶⁷ Zo vervielen deze goederen in Friesland aan de Staten van Friesland, die de inkomsten op verschillende manieren gebruikten. Een van die manieren was het subsidiëren van steden, die konden aantonen dat de geconfisqueerde gebouwen en kloosters een rol hadden gespeeld in het verzorgen van armen.⁶⁸ In Overijssel werden de goederen verdeeld per deel van de provincie, niet per stad.⁶⁹ Alkmaar benoemde zelf een vroedschapslid die de goederen beheerde.⁷⁰ Naast de inkomsten die konden worden ingezet voor het subsidiëren van gast- en weeshuizen en colleges van huizittende armen, bestond er ook nog de mogelijkheid oude gebouwen of grond van katholieke instellingen beschikbaar te stellen aan een gast- of weeshuis. Dit gebeurde meer dan eens in Alkmaar, waar in bijvoorbeeld in 1577 de “Bagijne Weijde aande weeskinderen vande stads” verviel.⁷¹

Bédelen werd ook verboden in het edict dat de landsheer in 1531 uitvaardigde. In de katholieke leer waren bédelaars een belangrijk onderdeel van de samenleving, omdat ze de andere stadsbewoners de mogelijkheid gaven aalmoezen te geven en zo goede werken te verrichten. In de gereformeerde leer werkte dit niet zo, en de bédelaars werden door Vives en de zijnen afgeschilderd als luie mensen, die liever hun geld verdienden uit andermans zak dan door er eerlijk voor te werken.⁷² Dat er geen aalmoezen meer gegeven werden, wil overigens niet zeggen dat de bijdrage van de burgerij voor de armenzorg verminderde. Uiteraard werd de steun die stadbesturen gaven aan armenzorg deels betaald uit belastinginkomsten die door de burgerij waren opgebracht, maar daarnaast bleef het direct geven van burgers een grote bron van inkomsten.

In Alkmaar werd bédelen voor het eerst verboden in 1519.⁷³ Verboden op bédelarij en landloperij werden vaak herhaald, net als in andere steden. Alkmaar verbood het bédelen in 1550, 1604, 1628, 1668, 1675, 1728 en 1735. Meestal besprak de vroedschap het toegenomen aantal bédelaars en vagebonden, en de extra te nemen maatregelen met de schout.⁷⁴ Zo werd in 1628 opdracht gegeven galeiën te timmeren, om vagebonden te pronk te stellen in de stad.⁷⁵ In 1668 werden er zwaardere straffen gesteld op het verhuren van woonruimte aan een bédelaar, en in 1675 werd verordonneerd dat bédelaars naar het tuchthuis gestuurd zouden worden. In 1728 werd verordonneerd, dat landlopers die op het platteland onrust veroorzaakten naar het tuchthuis in Alkmaar gestuurd konden worden.⁷⁶ Dit betekent overigens niet dat er in het geheel niet gebédeld mocht worden. Bédelen was echter alleen toegestaan aan mensen die toestemming hadden van de aalmoezeniers. De bédelaar in kwestie kreeg dan een speciale schotel, waarmee hij langs de deuren mocht gaan. In 1616 werd bijvoorbeeld aan “ambachtsjongens”, waarschijnlijk wezen die een

⁶⁷ Spaans, ‘Sociale zorg’, 261.

⁶⁸ Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 71-75.

⁶⁹ Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 51.

⁷⁰ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 93.

⁷¹ Idem, inventarisnummer 86.

⁷² Vis, *Oud en Arm*, 17-18.

⁷³ Idem, 21.

⁷⁴ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 86.

⁷⁵ Idem, inventarisnummer 99.

⁷⁶ Idem, inventarisnummer 104 en 106.

ambacht leerden, toegestaan om te bédelen, op gezette tijden, en met het teken van de huisamenmeesters op de mouw gespeld.⁷⁷

De transitie van een veelal door katholieken geregeldde hulp voor huiszittende armen naar één waarin stad en/of diakonie deze zorg op zich namen, verliep in elke stad verschillend. In Rotterdam was de diakonie de enige bedélende partij, die alle armen bedeede. In Delft verdwenen de katholieke heilige geestmeesters, die verantwoordelijk waren voor de bedéling, vrij snel na de oprichting van de gereformeerde diakonie in 1572. Toen duidelijk werd dat de diakenen de zorg voor alle armen in de stad niet aan zouden kunnen, werd in 1597 een stedelijk orgaan opgericht, de Kamer van Charistate. In dit orgaan werden de regenten gevormd door diakenen en armenmeesters, die zowel voor de stadsarmen als voor de lidmaten zorgden. Op deze manier had de stad controle over beiden.⁷⁸

In Zwolle was de bedéling van huisarmen versnipperd geweest over verschillende katholieke broederschappen. De hier opgerichte gereformeerde diakonie kon de zorg voor alle armen niet aan, waarop het stadsbestuur na zelf gereformeerd te zijn geworden in 1580 de Stadsarmenkamer oprichtte, met vier aalmoezeniers als regenten. De bezittingen van de broederschappen vormden het startkapitaal voor deze nieuwe Kamer. In 1616 werd dit college samengevoegd met dat van diakenen. Als geheel bedeeden de armbestuur nu samen alle armen van Zwolle, al kregen lidmaten van de gereformeerde kerk viermaal per jaar een extra bedéling van de diakonie.⁷⁹ De diakenen werden voorgedragen door de kerkeraad, maar moesten worden goedgekeurd door de magistraat.⁸⁰

In Leeuwarden werden de thuiszittende armen bedeed door een katholiek gilde, het Zoete Naam Jezusgilde. Hoewel dit gilde na het verbod op de katholieke eredienst geen broederschap meer was, bleef het bestaan tot laat in de 17^e eeuw. Het deelde brood en schoeisel uit, maar volgens Spaans werd het grootste deel van de armenzorg overgenomen door de in 1579 opgerichte stadsarmenvoogdij. Deze voogdij kreeg de beschikking over veel geconfisqueerde katholieke goederen. Of de gereformeerde diakonie onafhankelijk handelde of samengevoegd was in de stadsarmenvoogdij, is niet geheel duidelijk. Wel bedeeden de diakenen de eigen armen en de armenvoogden de stadsarmen. In de meeste andere Friese steden was de diakonie duidelijk wel onafhankelijk.⁸¹

In Alkmaar veranderde er vergeleken met de andere genoemde steden weinig na de Reformatie. De huisarmenmeesters waren als stedelijk orgaan al in de 15e eeuw de bedéler van de huiszittende armen geweest, en gaf deze taak in de 17e eeuw over aan de aalmoezeniers, dat ook een stedelijke instelling was. Daarnaast waren er vier diakoniën, waarvan de gereformeerde diakonie veruit de grootste was. Vanaf 1574 begon de gereformeerde diakonie haar taken als armenzorginstelling uit te voeren.⁸² De diakenen hoefden pas in de 18^e eeuw verantwoording af te leggen voor hun uitgaven, maar vanaf vroeg in de 17^e eeuw had de vroedschap inspraak in dit college. Het had dit niet direct, maar de kerkeraad moest wel kandidaat-diakenen aan de burgermeesters voorleggen. Zo kon de stad diakenen weigeren die andere ideeën hadden dan de vroedschapsleden.⁸³

Karakteristiek aan de hervormingen die rond 1600 in veel steden in de Noordelijke

⁷⁷ Idem, inventarisnummer 97.

⁷⁸ Vlis, *Leven in armoede*, 35-40.

⁷⁹ Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 51-55.

⁸⁰ Idem, 77.

⁸¹ Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 100-110.

⁸² Vis, *Oud en arm*, 20-21, 28-29.

⁸³ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 97.

Nederlanden werden doorgevoerd was de nadruk op het bundelen van de fondsen voor armenzorg, het streng controleren van de instellingen in de stad en het weren van *bédelaars*. Dit beleid blijkt, zoals Van der Heijden constateert, niet duurzaam. Vanaf 1650 zet in veel steden een omgekeerde ontwikkeling in, waarbij de centralisatie deels ongedaan werd gemaakt.⁸⁴ Wanneer dit precies gebeurde kon veel verschillen tussen steden onderling.

In Zwolle verslechterde de financiële positie van de armenkamer in de eerste decennia van de 18^e eeuw. In 1735 werd door een commissie onderzocht wat er fout was gegaan. De commissie kwam tot de conclusie, dat er keurig volgens de regels was bedeed. Slechts mensen die dit verdienden werden bedeed. Er werden geen Zwollenaren onnodig bedeed. In 1739 besloot de vroedschap daarop om een scheiding aan te brengen tussen de stedelijke en de kerkelijke armenzorg. Vooral de verantwoordelijkheid voor het aantal arme katholieken drukte behoorlijk op de rekening.⁸⁵

In Friesland werden in het laatste kwart van de zeventiende eeuw in verschillende steden geloofsgemeenschappen gedwongen voor hun eigen armen te zorgen. Hierbij was nog steeds geen sprake van een verbeterde rechtspositie, maar werden geloofsgemeenten wel impliciet erkend door hun uitsluiting van stedelijke armenzorg. Voor bijvoorbeeld de doopsgezinden was dit geen probleem, en de gereformeerden werden vaak al erkend in eigen kring bedeed. Voor de armere geloofsgemeenten als de katholieken, lutheranen en joden was het bedélen van de eigen armen wel een groot probleem. Dit gebeurde vaak wel al ten dele, maar het bedélen van alle eigen armen was te duur. Na 1700 werd het de getolereerde gemeenten toegestaan fondsen te vormen en legaten te ontvangen, ondanks dat dit formeel illegaal was. In 1755 en 1757 werden en plakaten uitgevaardigd die de getolereerde diakoniën als rechtspersoon erkenden en hen verplichtten tot het onderhoud van de eigen armen. Pas vanaf 1776 gold dit ook officieel voor de katholieken, al hadden de katholieken informeel reeds fondsen gevormd.⁸⁶

In Alkmaar werd in 1693 verordonneerd, dat lidmaten van kerkgenootschappen voor armenzorg bij hun eigen gemeente moesten zijn. De vroedschap was zich echter bewust van de staat van de financiën van sommige groepen, en maakte dan ook een uitzondering voor de kerkelijke gemeenten die niet in staat waren om hun armen te onderhouden. Het lijkt erop dat het voornamelijk om de lutheranen en de katholieken ging, daar later meer over.⁸⁷

De bestaande stedelijke godshuizen bleven onder het bewind van de vroedschap. De burgermeesters bleven de regenten benoemen, maar waren naar aanleiding van de financiële positie van de godshuizen toch van mening dat er een extra maatregel genomen moest worden. Vanaf 1701 werd er voor ieder godshuis een vroedschapslid aangesteld om de gang van zaken in dat huis te controleren. Daarnaast moesten de regenten met enige regelmaat, meestal jaarlijks of halfjaarlijks, hun rekeningen aan de vroedschap overleggen.⁸⁸

Van Nederveen Meerkerk en Vermeesch kunnen met hun theorie niet alleen de opkomst van de stedelijke armenzorg aan het eind van de 16^e eeuw verklaren, maar ook de afbouw ervan aan het eind van de 17^e. De stedelijke armenzorg verdween niet wanneer ze er eenmaal was, maar vroedschappen deden wel hun uiterste best om de verantwoordelijkheid voor zoveel mogelijk armen bij andere instellingen te leggen. In Alkmaar is duidelijk, zoals ook uit latere hoofdstukken zal blijken,

⁸⁴ Heijden, *Civic duty*, 105.

⁸⁵ Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 78-79.

⁸⁶ Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 240-251, 272-286.

⁸⁷ RAA, Alkmaar 1325-1815, 2060.

⁸⁸ Idem, inventarisnummer 110.

dat dit niet tot het onredelijke af werd doorgedrukt. Als gemeenten niet in staat waren hun armen te bedelen, dan werden de armen hier niet het slachtoffer van.

Conclusie

De armenzorg werd in de Nederlanden tijdens in Vroegmoderne Tijd vooral op stedelijke niveau georganiseerd en gefinancierd. De spectaculaire economische groei in de steden in Holland leidde niet alleen tot genoeg belastinginkomsten voor de Staten van Holland. Steden als Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, en vooral Amsterdam, kregen te maken met een stroom aan migranten die hoopten te gaan werken in de stedelijke nijverheidsproductie, handel, visserij, of als matroos van de VOC. Voor de steden betekende dit een vitale stroom van arbeidskrachten, nodig om de stedelijke populatie op peil te houden en, gedurende vooral de eerste helft van de 17e eeuw, spectaculair te doen groeien. Voor de armenzorginstellingen betekenden de vele immigranten die er niet of slechts ten dele in slaagden om in hun levensonderhoud te voorzien, voor een verzwaring van de lasten. Stadsbesturen moesten het midden zien te vinden tussen de economische voordelen en de kosten en ordelijke problemen van de vreemdelingen. Strengere regulering met betrekking tot de vereiste lengte van inwoning, in combinatie met de verlangde acties van indemniteit, moeten het voor vreemdelingen moeilijk hebben gemaakt om te 'free riden'. Het bedelen werd aan banden gelegd en gereguleerd, een belangrijke maatregel om landloperij en het profiteren door zogenaamde "ledige" armen tegen te gaan.

De massale immigratie van zowel mannen als vrouwen, gecombineerd met de massale uitvloeit van voornamelijk mannen, resulteerde in een demografisch overwicht van de vrouwen. Niet alleen door het hoge absolute aantal vrouwen, ook doordat er voor vrouwen relatief weinig werk was werden veel vrouwen vroeg of laat afhankelijk van de armenzorg. De komst van veel migranten naar Holland had tot gevolg dat steden exclusieve mechanismen moesten bedenken om te voorkomen dat de armenzorg overspoeld werd met arme nieuwkomers. Dit had een directe invloed op wie er voor armenzorg in aanmerking kwamen en wie niet.

De versnipperde armenzorg van de Late Middeleeuwen maakte plaats voor een meer rationeel, gecentraliseerd systeem. Het edict dat Karel V in 1531 uitvaardigde, werd door de onderzochte steden redelijk gevolgd, zij het met een vertraging van ruim een halve eeuw. Dit voedt onder historici twijfel over een eventueel causaal verband tussen het edict en het ontstaan van de 17^e eeuwse armenzorg. De meest recente ontwikkelingen in de geschiedschrijving over dit onderwerp wijzen er echter op dat de opvolging van het edict voor stadsbesturen pas relevant werd op het moment dat een hoge urbanisatiegraad hen voor nieuwe problemen stelde, en de stijgende belastinginkomsten van de Gouden Eeuw hen ook in staat stelde om de armenproblematiek centraal aan te pakken. In de Zuidelijke Nederlanden was dit een halve eeuw vroeger het geval dan in de Noordelijke Nederlanden.

In Zwolle, Delft, Leeuwarden en Rotterdam werd de armenzorg geregeld door een centraal orgaan, al was dit in Rotterdam een geestelijk en geen stedelijk orgaan. De gereformeerde armenzorg vormde in veel steden de enige uitzondering op de regel. Waar de katholieke kerk werd benadeeld door de confiscatie van veel gronden en gebouwen, werd de gereformeerde kerk als publiek beschouwd en behandeld. Het waren dan ook diakoniën van de gereformeerde kerk die in veel steden een rol kregen in de armenzorg. In Alkmaar bleven de diakenen los bestaan van de stedelijke armenverzorgers, al werden de diakenen wel door de vroedschap benoemd.

Hoofdstuk 2: Stedelijke instellingen in Alkmaar

In dit hoofdstuk behandel ik de stedelijke armenzorginstellingen in Alkmaar. Het is belangrijk om hierin aan te merken, dat deze instellingen direct afhankelijk waren van de vroedschap. De meeste van deze instellingen waren gedurende lange tijd afhankelijk van (vaste) subsidies uit de stadskas. Daarnaast speelde de stad een belangrijke rol in de onderhandeling tussen de instellingen en in een wetgevende rol, bijvoorbeeld als het ging om het verlenen van vrijheid van belasting en toestemming geven om langs de deuren of in de kerk te collecteren. Ook moesten de burgermeesters reglementen goedkeuren en konden regenten die niet bevielen worden vervangen. In 1701 besloten de burgermeesters dat er bij ieder godshuis dat onder het bewind van de stad stond, namelijk de gasthuizen, het weeshuis, het pesthuis en het aalmoezeniershuis, een vroedschapslid bij de vergaderingen aanwezig mocht zijn. Al deze zorgaanbieders moesten daarnaast regelmatig hun rekeningen aan de stad presenteren.⁸⁹ De kernvraag van dit hoofdstuk is, wie voor de zorg van de verschillende instellingen in aanmerking kwamen, en hoe dit in de loop van de 17^e en 18^e eeuw veranderde.

Van der Heijden heeft erop gewezen, dat de steden in de Noordelijke Nederlanden in de 17^e en 18^e eeuw hun invloed wilden uitoefenen op verschillende religieuze en seculiere instanties. De instanties werden gedwongen zich te specialiseren, zodat er een rationeel netwerk van sociale zorg ontstond. Verder probeerden stedelijke overheden de prestaties van de instellingen beter in de gaten te houden en te verbeteren, waartoe in Alkmaar het verbeterde toezicht vanaf 1701 diende.⁹⁰ In Alkmaar lijkt het erop dat de vroedschap de stedelijke armenzorginstellingen goed onder controle had. In andere steden was dit minder het geval, zoals in Leeuwarden, Zwolle en Delft, waar sommige wees- en gasthuizen gedurende de 17^e eeuw onafhankelijk van de vroedschap wisten te blijven.⁹¹

Gasthuizen

In de loop van de 17^e eeuw specialiseerden veel gasthuizen zich. Sommige gasthuizen legden zich toe op ziekenzorg, anderen op het opnemen van arme bejaarden of juist op rijkere, betalende proveniers. In Delft was het gasthuis gericht op ziekenzorg, en sloot de baaierd in 1661, terwijl de stad in 1654 een bestedelingenhuis oprichtte, waar betalende proveniers terecht konden, of tenminste mensen die (wat) kostgeld betaalden. Het Sint Jorisgasthuis nam aanvankelijk verschillende groepen op maar specialiseerde zich als dolhuis, voor krankzinnigen.⁹² In Leeuwarden bood het Sint Antoniusgasthuis na de verbouwing in 1565 privé kamers voor betalende proveniers, slaapzalen voor arme ouderen die weinig of niets bijdroegen en een beijer voor passanten. De beijer werd in de jaren 1640 opgeheven, iets wat in andere gasthuizen in Friesland ook gebeurde. Passanten konden alleen nog geld krijgen bij de stad om verder te reizen. Zieken konden verzorgd worden in het leprooshuis of het pesthuis, totdat beide instellingen eind 17^e eeuw sloten. Zieken konden toen terecht in de beijer, die inmiddels bewoond werd door bejaarde armen. Zowel in Leeuwarden als in andere Friese steden werden in de 18^e eeuw steeds minder arme inwoners opgenomen en steeds meer betalende proveniers. Overigens waren er ook particuliere gasthuizen, die vaak wel arme bewoners opnamen.⁹³ In Zwolle bestonden er geen stedelijke gasthuizen zoals in de andere steden. Er waren particuliere gasthuizen voor betalende proveniers, en een

⁸⁹ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 86 en 110.

⁹⁰ Heijden, *Civic duty*, 109-116.

⁹¹ Vlis, *Leven in armoede*, 44, 151. Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 56. Spaans. *Armenzorg in Friesland*, 55-56.

⁹² Vlis, *Leven in armoede*, 44-47, 151-152.

⁹³ Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 55-56, 132-136, 163.

soldatengasthuis dat meer bedoeld was als ziekenhuis (zie onder). Deze huizen waren niet voorzien van een baaierd, passanten konden wel passantgeld krijgen.⁹⁴

In Alkmaar waren er in de 16e eeuw meerdere gasthuizen, die enerzijds zieken verzorgden, en anderzijds voornamelijk oude, betalende proveniers lieten inwonen.⁹⁵ Twee gasthuizen waren bedoeld voor vrouwen, één voor mannen. In 1572 verdween een van de vrouwengasthuizen, het Heilige Geestgasthuis, en werd het gebouw omgebouwd tot waag. De inboedel van het gasthuis werd verdeeld over de overgebleven huizen, en het mannengasthuis verhuisde naar het oude minnebroedersklooster. Daar zou het niet lang blijven, want al in 1589 verhuisde het, samen met het pesthuis, naar het terrein naast het overgebleven vrouwengasthuis, het Sint Elisabethgasthuis. De huizen bleven van elkaar gescheiden, zowel fysiek als bestuurlijk. Een klein gasthuis bedoeld voor oude dienstmaagden, gesticht in 1593, het Capellegasthuis, sloot reeds binnen 20 jaar. De stedelijke zieken- en ouderenzorg was zo vanaf het begin van de 17e eeuw op één plek geconcentreerd.⁹⁶

Vanaf 1563 waren de huizen als Godshuis erkend en vrij van de imposten op wijn en bier. De vroedschap besliste wie er in het huis mochten komen wonen. Zij beoordeelden slechts mensen die poorter waren en de vijftig gepasseerd, of anderszins "impotent". Dit criterium werd evenwel in 1630 voor het laatst op papier gezet.⁹⁷ Net als bij andere gasthuizen is hier de vraag, of het huis nu bedoeld was om oude behoeftigen op te vangen, en zodoende onder de armenzorg gerekend kan worden, of dat het een woonhuis voor oudere, redelijk gefortuneerde burgers was, zoals een hofje. Volgens Vis waren er al in de 15^e eeuw betalende bewoners of proveniers geweest, maar vormden ze in de 17^e en 18^e eeuw de meerderheid van de bewoners van de huizen. De baaierd bleef lang behouden, maar over het algemeen kunnen we constateren dat het hier in de 18^e eeuw meer om een proveniers- dan een armen- of ziekenhuis ging.⁹⁸

Financieel waren de gasthuizen amper in staat het hoofd boven water te houden. Een stedelijk advies uit 1701 leert ons dat de proveniers zich voor minimaal 2.000 gulden moesten inkopen om voor het huis rendabel te zijn. Als we ervan uitgaan dat een provenier van 100 gulden in het jaar kon leven, dan zou een verblijf in het huis van langer dan 20 jaar voor de regenten niet rendabel zijn, tenzij de provenier in kwestie nog wat geld na te laten had. Tweemaal werd het vrouwengasthuis toegestaan tijdelijk de baaierd te sluiten, in 1701 en in 1748.⁹⁹ Beide gasthuizen werden regelmatig (extra)ordinair gesubsidieerd door de vroedschap, en beiden kregen in de jaren 1730 toestemming om landerijen te verkopen. Hoewel dit blijkbaar nodig was, was de maatregel bij de regenten niet populair, aangezien zij gewoon waren van iedere gulden die aan landhuur binnenkwam een stuiver te ontvangen. De vroedschap, die hoogstwaarschijnlijk bestond uit lieden uit dezelfde sociale laag als de regenten van de gasthuizen, stemden ermee in dat dit onrechtvaardig was, en dat de regenten hetzelfde percentage nu zouden ontvangen uit de inkomsten aan inte rest, alsmede een vaste toelage van 25 gulden voor iedere nieuwe provenier.¹⁰⁰

De financiële staat van zowel het vrouwengasthuis als het mannengasthuis liet eind 18^e eeuw zeer te wensen over. Het mannen- en vrouwengasthuis stonden voor respectievelijk 52.000 en 113.000 gulden in de schuld. Op 2 december 1784 hebben de regenten van het mannengasthuis de noodklok geluid bij de burgermeesters, en voorgesteld dat de huizen zouden worden samengevoegd

⁹⁴ Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 56-60.

⁹⁵ Vis, *Oud en arm*, 18-19.

⁹⁶ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 86 en 92.

⁹⁷ Idem, inventarisnummer 88 en 99.

⁹⁸ Vis, *Oud en arm*, 48-49.

⁹⁹ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 86 en 110.

¹⁰⁰ Idem, inventarisnummer 115.

onder één bestuur. Daarnaast zou het kostgeld verhoogd moeten worden, wat erop wijst dat de eerder genoemde 2.000 gulden niet meer voldeed (of misschien nooit voldaan had, gezien de hoge schuld). Ook vroegen de regenten om het sluiten van de baaierd. De arme zieken en reizigers zouden zich moeten melden bij het pesthuis. Het stadsbestuur willigde de meeste verzoeken in, behalve aangaande de baaierd. Het gasthuis zou verantwoordelijk blijven voor de opvang van kwetsbare groepen die niet voor inwoning konden betalen, al spraken de burgermeesters de voorkeur uit tot het betalen van teergeld, reisgeld dat reizigers in staat stelde hun geluk elders te beproeven. Een deel van de schuld aan de vroedschap werd omgezet in obligaties, waarover geen rente betaald hoefde te worden. Opvallend is daarnaast, dat de burgermeesters de gelijke behandeling van de protestantse en katholieke bewoners benadrukten. Niemand moest zich in de uitoefening van zijn religie gehinderd voelen door de regenten. Daarnaast wordt niet genoemd, of bewoners van het huis poorter moesten zijn.¹⁰¹ Als ze voor inwoning maar genoeg betaalden, waren ze voor de stad geen financiële last. Ook in Leeuwarden hoefden betalende proveniers niet uit de stad afkomstig te zijn.¹⁰²

De houding van de stedelijke bestuurders jegens de gasthuizen mag op zijn minst ambigue genoemd worden. Enerzijds werden de huizen met veel belastinggeld overeind gehouden, anderzijds was hun functie van armen- en ziekenzorg in de loop van de 18^e eeuw enorm uitgehold. Dat die functie nog weldegelijk iets voorstelde, merken we aan de reactie op de sluiting van de baaierd van het Sint Elisabethgasthuis. Na de sluiting van 1748, uit financiële overwegingen, heeft de gereformeerde diakonie blijkbaar dusdanig overtuigend aangetoond dat zij hieraan hinder bevond, dat het stadsbestuur ermee instemde de regenten het besluit te doen terugdraaien in 1751.¹⁰³ Ook de aalmoezeniers stuurden in deze periode nog zieken naar (baaierd van) de gasthuizen.¹⁰⁴ Daaruit mag geconcludeerd worden dat de verzorging van zieke of zwakke armen nog steeds een belangrijke rol speelde.

De Alkmaarse gasthuizen lijken qua ontwikkeling op de stedelijke gasthuizen in Friesland. Aanvankelijk waren ze bedoeld om verschillende groepen armen op te vangen, maar uiteindelijk verzorgde het huis voornamelijk nog betalende proveniers. In tegenstelling tot de andere steden bleef er echter een baaierd geopend, voor zowel arme ouderen als voor reizigers.

Pesthuis

Het mannengasthuis bevond zich vanaf 1559 in een oud klooster aan de Nieuwesloot, waarin de huiszittenmeesters vóór de komst van het gasthuis graag een pesthuis hadden willen stichten. Het kloostercomplex liet hier blijkbaar ruimte voor, want in 1567 werd de stichting van het pesthuis besproken in de vroedschap. Toen het complex in 1576 werd verkocht aan Diederik van Sonoy, verhuisde het pesthuis mee met het mannengasthuis, en toen dat gasthuis introk bij het Sint Elisabeth, trok het pesthuis mee. Het mag een interessant toeval heten dat het oude klooster dat in 1576 verlaten werd, in de 18^e eeuw verkocht zou worden aan het college van diakenen om als diakoniehuis te gaan dienen.¹⁰⁵

Het pesthuis gold niet als een instituut voor armenzorg, maar wel als een voor ziekenzorg. Toch is het nuttig het hier te noemen. Zoals eerder gebleken is, heeft het pesthuis soms functies vervuld die eigenlijk toebehoorden aan gasthuizen, zoals het dienen als baaierd in tijden dat de

¹⁰¹ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 64.

¹⁰² Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 135.

¹⁰³ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 110.

¹⁰⁴ Idem, inventarisnummer 2060.

¹⁰⁵ Vis, *Oud en Arm*, 58.

baaierd van het gasthuis niet geopend was. Daarnaast zijn veel gealimenteerden van stads- of diakonie zorg besteed geweest in het pesthuis, wanneer deze instellingen hun armen bepaalde zorg niet konden bieden. Ten slotte werd het pesthuis als godshuis door de vroedschap in hetzelfde rijtje geschaard als de gast- en weeshuizen.¹⁰⁶

In Zwolle werden zieken verdeeld over het soldatengasthuis, gesticht om de daar permanent geleverde soldaten op te vangen, en het pesthuis. Na de sluiting van het soldatengasthuis waren alle zieken aangewezen op het pesthuis. De laatste grote pestepidemie was in 1656, en het huis werd gesloten in 1700.¹⁰⁷ De beijer van het Sint Antoniusgasthuis in Leeuwarden bood geen ziekenzorg tot 1675, het jaar dat het pesthuis sloot. Tot die tijd had de stad daarnaast nog een leprozenhuis gehad, en in deze twee instellingen vond de stedelijke ziekenzorg plaats. Zieken werden sinds die tijd meestal thuis verzorgd.¹⁰⁸

Kenmerkend aan het Alkmaarse pesthuis was, dat het niet altijd was geopend. Hoewel er verschillende aanwijzingen zijn dat het pesthuis ook andere vormen van zorg aanbood, zoals aan garnizoenssoldaten, was tot de 18^e eeuw de voornaamste taak om de ziekte waaraan het huis zijn naam dankte in toom te houden.¹⁰⁹ De exemptie van belastingen die het huis genoot, gold dan ook nadrukkelijk alleen op momenten dat het huis ook daadwerkelijk geopend was, zoals in 1604. Het huis opende dan voor allen, die in de stad aan de pest leden; onderscheid tussen poorters en niet-poorters werd niet gemaakt. Het zal aan de geringe openingstijd van het huis hebben gelegen dat het niet, zoals de andere huizen, regelmatig gesubsidieerd hoefde te worden. Dit kan ook komen doordat ook het pesthuis recht had op (een deel van) de erfenis van overleden patiënten, en dat zullen er gezien de aard van de instelling nogal veel geweest zijn.¹¹⁰

Dat steun voor het huis een niet altijd overbodige luxe was, bleek wel uit de vroedschapsresoluties van de jaren 1650. In 1650 kregen de burgermeesters bericht van pestgevallen in de stad, en geresolveerd werd dat men op zoek ging naar een nieuwe pestmeester. In 1656 brak de epidemie uit. De vroedschap benadrukte dat werknemers van het pesthuis duidelijk herkenbaar en zeer voorzichtig moesten zijn, en dat de baaierd van het gasthuis ontruimd moest worden om plaats te maken voor meer pestlijers. Er werd een extraordinaire collecte ingesteld voor het huis, dat ook op subsidie van de stad kon rekenen.¹¹¹ Er stierven in dit jaar “wekelijkcx wel over de hondert menschen”.¹¹²

Na deze epidemie volgde er nog slechts één, en na 1670 verdween de pest als epidemische ziekte. Het pesthuis daarentegen bleef, en het lijkt aannemelijk dat het huis zijn status als ziekenhuis behield. We blijven in de loop van de 18e eeuw zien dat zieken naar het pesthuis werden gestuurd. Hoewel de pest was verdwenen, namen andere gevaarlijke ziektes als dysenterie en de pokken diens plaats in.¹¹³ In 1721 werd na aandringen van het pesthuis geresolveerd, dat mensen die met een schip uit risicoplekken als de Levant kwamen, in quarantaine moesten.¹¹⁴ Het huis sloot definitief in 1797.

Dat het huis soms tijdelijk de deuren sloot, is afwijkend ten opzichte van de andere steden,

¹⁰⁶ RAA, Alkmaar 1325-1815, bijvoorbeeld in inventarisnummer 110.

¹⁰⁷ Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 58-59.

¹⁰⁸ Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 156-160.

¹⁰⁹ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 98.

¹¹⁰ Idem, inventarisnummer 96 en 100.

¹¹¹ Idem, inventarisnummer 101 en 102.

¹¹² Fasel, *Alkmaar en zijne geschiedenissen*, 56.

¹¹³ Vries en Woude, *Nederland 1500-1815*, 69-70.

¹¹⁴ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 114.

zoals Delft en Leeuwarden. In beide steden vervulde het pesthuis permanent een ziekenverzorgende taak, terwijl die in Alkmaar dit niet altijd deed. Bij de resolutie van 1650 wordt duidelijk, dat het huis gesloten was. Er was zelfs geen pestmeester aanwezig, die moest gezocht worden. Verdere aanwijzingen dat het huis op latere momenten tijdelijk gesloten is geweest zijn er niet. Wellicht hangt dit samen met de vermindering van de aangeboden zorg in de gasthuizen, waardoor het verzorgen van arme zieken een apart instituut vereiste. Zieken konden hier revalideren, maar medisch specialisme zal slechts aan het pesthuis voorbehouden zijn geweest.

Huisarmenmeesters, huisarmenhuis en (burger)weeshuis

De Huisarmenmeesters waren in Alkmaar vanaf de 15^e eeuw van stadswege verantwoordelijk voor het bedelen van de grootste groep armen, namelijk de arme mensen die thuis woonden. De armen werden door de huisarmenmeesters bezocht en bedeed, thuis of in een van de gasthuizen. In 1559 verwierven de meesters een deel van het leeg gekomen nonnenklooster aan de Nieuwesloot, om er een pest- en weeshuis te bouwen. De vroedschap vond echter dat het mannengasthuis in dit gebouw moest komen, maar stelde voor de stichting van het weeshuis een andere locatie beschikbaar.¹¹⁵ In 1586 kregen de huisarmenmeesters toestemming van de vroedschap om een schuur te bouwen om rogge in op te slaan. Ze kregen hiervoor een stukje “bagijns land” beschikbaar gesteld.¹¹⁶

Wat er precies met de weeskinderen gebeurde na de stichting van het weeshuis in 1559, wordt door Vis aannemelijk gemaakt. We weten dat in 1577 de burgerwezen verhuisden naar een ander oud klooster binnen de stad, en daar zijn gebleven. De kinderen van niet-poorters zullen in het weeshuis van 1559 zijn gebleven, totdat dit in 1590 plaatsmaakte voor een markt. Vis gaat ervanuit, dat deze weeskinderen vanaf dit moment werden uitbesteed bij particulieren, iets wat elders ook gebeurde.¹¹⁷

In 1609 vroegen de huisarmenmeesters toestemming voor het stichten van een nieuw huis. Deze toestemming werd gegeven, samen met toestemming om voor het te bouwen huis te mogen collecteren. Het huisarmenhuis werd gecombineerd met een tuchthuis, en functioneerde als weeshuis voor kinderen van niet-poorters. Mogelijk was de financiële druk van het uitbesteden van deze groep kinderen te hoog geweest. Alleen kinderen van onder de 12 werden aangenomen, kinderen van poorters slechts als ze onder de 4 waren. Interessant is dat er bepaald is hoe lang de ouders in de stad gewoond moesten hebben voordat de kinderen voor dit huis in aanmerking kwamen: als de ouders Hollanders waren geweest 3 jaar, als ze van buiten Holland kwamen 7 jaar.¹¹⁸

Vaak was er onenigheid tussen het huisarmenhuis en het burgerweeshuis. Zo verzochten de regenten van het huisarmenhuis om ontslagen te worden van de zorg voor de burgerwezen onder de 4 jaar, daar was immers het burgerweeshuis voor. De vroedschap resolveerde in deze kwestie, dat het burgerweeshuis de helft van de zorg voor deze kinderen aan de huisarmenmeesters moest vergoeden.¹¹⁹ Ook moesten de huisarmenmeesters zorgen voor kinderen, van wie de moeder wel maar de vader geen burger was geweest.¹²⁰

Het burgerweeshuis had naast inkomen uit landerijen ook nog het alleenrecht om in Alkmaar turfmanden te verkopen. Dit voorrecht had het huis minimaal tot 1674, de laatste keer dat het recht

¹¹⁵ Vis, *Oud en arm*, 21.

¹¹⁶ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 94.

¹¹⁷ Vis, *Oud en arm*, 39.

¹¹⁸ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 96 en 97.

¹¹⁹ Idem, inventarisnummer 86.

¹²⁰ Idem, inventarisnummer 99.

verlengd werd. Daarnaast was er een weverij in het huis, waar de weeskinderen emplooi vonden.¹²¹

In 1684 werden het burgerweeshuis en het huisamenhuis gecombineerd. De kinderen die daartoe in staat waren verlieten het huis, zij die daarvoor nog te jong waren werden overgebracht naar het burgerweeshuis, “hetwelk sonder grote droefheyt en schreyen der onnosele kinderen niet toegang”. Zij zouden ofwel in de weverij die in dit huis gevestigd was, ofwel buitenshuis worden geëmployeerd. De nieuwe bewonertjes kregen aparte eet- en slaapvertrekken. Collectes voor de huisamen werden afgeschaft, wat betekent dat het college van huisarmenmeesters werd opgeheven. Het gebouw werd nu beschikbaar gesteld aan de aalmoezeniers.¹²² Het tuchthuis werd gesloten en de “tuchtelingen liet men loopen”. In 1699 zou het tuchthuis heropend worden.¹²³

In Delft bleef het in 1578 opgerichte weeshuis onafhankelijk van de vroedschap. In dit weeshuis werd de zorg voor zowel de burger- als de stedelijke wezen gecombineerd.¹²⁴ In Zwolle bestond ook een onafhankelijk burgerweeshuis. Dit huis nam echter geen stadswezen op, en de vroedschap besloot daarom in 1671 ook een stadsweeshuis op te richten.¹²⁵ Het weeshuis van Auck Petersdochter in Leeuwarden ving zowel burgerwezen als stedelijke wezen op. Het huis kon echter niet de zorg voor alle wezen van de stad aan, waardoor veel wezen door de armenkamer moesten worden ondersteund of uitbested. Bij de opheffing van het pesthuis in 1675 werd het gebouw omgebouwd tot stadsweeshuis. Hiermee kwam een eind aan de stedelijke inmenging in het Auck Petershuis, dat altijd onafhankelijk is gebleven.¹²⁶ Alkmaar had net als Delft genoeg aan slechts één stedelijk weeshuis, al werd er in 1760 door de katholieken een eigen weeshuis opgericht.¹²⁷

De originele taak van de huisarmenmeesters, het zorgen voor de huiszittende armen, werd overgenomen door een college van aalmoezeniers. Wanneer dit precies gebeurd is, is onduidelijk. Het college werd voor het eerst genoemd bij de oprichting in 1613. De aalmoezeniers waren met zijn vijfen en kregen van de vroedschap 400 gulden beschikbaar gesteld om prijzen te kopen voor een loterij, in de Vroegmoderne Tijd een beproefde methode om aan geld te komen.¹²⁸ Of de aalmoezeniers in dit jaar reeds hun taken tot uitvoer brachten, wordt nergens beschreven. Vis vermoedt, dat ze dit pas in 1647 begonnen te doen, het jaar dat de aalmoezeniers zelf als beginjaar van hun operaties noemden. Wat er gebeurd is met de 5 aalmoezeniers die in 1613 werden aangesteld, is nergens terug te vinden.¹²⁹ Wellicht verwachtte men dat de huisarmenmeesters het te druk zouden hebben met zowel de verzorging van weeskinderen als die van de huiszittende armen, maar hebben de meesters zelf erop gestaan als vanouds beide functies te mogen vervullen. Als dit het geval is, dan is dat buiten de boeken gebleven, want in de vroedschapsresoluties is er niets over te vinden.

Aalmoezeniershuis

Hoe de bedéling van de huiszittende armen er in de eerste helft van de 17e eeuw uit heeft gezien, is niet vast te stellen. Vermoedelijk zijn de huiszittenmeesters er in geslaagd hun taak als verzorgers van huiszittende armen te behouden, want officiële documenten beginnen in 1647 en leggen daarin

¹²¹ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 96 en 109.

¹²² Idem, inventarisnummer 107.

¹²³ Fasel, *Alkmaar en zijne geschiedenissen*, 78.

¹²⁴ Vlis, *Leven in armoede*, 44-45.

¹²⁵ Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 58.

¹²⁶ Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 55, 174-181.

¹²⁷ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 2064.

¹²⁸ Idem, inventarisnummer 97.

¹²⁹ Vis, *Oud en arm*, 41.

enkele organisatorische details vast. Zo kent het aalmoezeniershuis zes regenten, namelijk twee diakenen, twee regenten van het huisarmenhuis, en twee homans. Alkmaar had 20 homans, twee per stadsdeel, die wekelijks op zondagochtend langs de deuren collecteerden en die bij de armen zouden "informeeren". Het doel van de homans was, dat de penningen naar de "ware" armen gingen, en niet naar de "luye ledigloopers". Diegenen die wel op de bedélingslijsten stonden, konden hiervoor wekelijks bij de aalmoezeniers terecht.

Blijkbaar was de vroedschap niet tevreden over de aalmoezeniers, want het college werd in 1658 opgeheven. In 1662 werden de taken hervat. Ook in dit geval is niet duidelijk, waarom de vroedschap het besluit genomen heeft. Wellicht dachten de burgermeesters de bedéling zelf te kunnen regelen, maar bleek dit meer werk dan gehoopt. Vanaf dit jaar zijn er vier regenten. Tussen 1699 en 1731 zijn dat er maar drie, en na 1731 werd het aantal weer op vier gebracht. 1684 Was een goed jaar voor de aalmoezeniers, omdat ze toen het oude huisarmenhuis konden betrekken, om daar te vergaderen en te bedélen. In 1699 werd het in hetzelfde pand gevestigde tuchthuis ook weer operationeel.

Pas in 1693 werd er voor het eerst een reglement voor de aalmoezeniers opgesteld. Alleen mensen die drie of twee jaren in de stad hadden gewoond, niet hadden gebédeld, zich goed hadden gedragen en waren goedgekeurd door de burgermeesters, werden bedeed. Lidmaten van kerkelijke gemeenten werden alleen bedeed, als de gemeente in kwestie niet genoeg voorzieningen had om hen te helpen, of wanneer ze onder censuur stonden. Bedeeden die een erfenis toekwam, moesten of hun bedéling opgeven samen met een deel van de erfenis, of de gehele erfenis aan de aalmoezeniers geven om de bedéling te behouden. Als een gealimenteerde geen kinderen had, dan moest hij zijn bezittingen nalaten aan de aalmoezeniers.

De aalmoezeniers hadden de mogelijkheid om gealimenteerden met problemen uit te besteden. Zo konden zieken naar een gast- of pesthuis worden gestuurd. Vanaf 1759 moest hiervoor betaald worden, waarschijnlijk in verband met de financiële huishouding van de gasthuizen. Uitbesteding bij ziekte was de enige vorm van bedéling die een regent van het aalmoezeniershuis mocht doen buiten de wekelijkse bedélingsdag. Gealimenteerden die onaanvaardbaar gedrag vertoonden, konden gestraft worden. Tijdelijke ontzegging van de bedéling was altijd een mogelijkheid, al kon dit ongewenste gevolgen hebben. Zo kon de bedeede in kwestie er voor kiezen om aan zijn eten te komen door het te stelen, of zou zijn gezin lijden onder zijn slechte keuzes. Opsluiting in het tuchthuis, of dreiging daarmee, was een betere mogelijkheid. Hiermee werd slechts de schuldige bestraft en bleef diens gezin gewoon bedeed worden. Niet alleen de bedeeden thuis, maar ook zij die in een stedelijke instelling waren ondergebracht moesten regelmatig gevisiteerd worden, elke drie maanden.

Net als elders was het ook in Alkmaar gebruikelijk de stedelijke armenzorginstellingen te betalen uit de inkomsten van specifieke boetes. In de tweede helft van de 18^e eeuw werd het aantal boetes dat de exploitatie van het aalmoezeniershuis moest bekostigen steeds uitgebreid. In 1693 werd de jaarlijkse kerstcollecte in de Grote Kerk aan de aalmoezeniers toegewezen.¹³⁰ Vanaf 1754 werden de boetes voor het niet schoonhouden van de straat voor de aalmoezeniers bestemd, in 1755 de boetes aan zoutgrossiers voor het gebruiken van verkeerde materialen, in 1762 eenderde van de boetes op het "plegen van baldadigheden", en in 1777 de boetes binnen de gilden van de timmermannen en de lampbezorgers, én de opbrengst van de tachtigste penning op de verkoop van

¹³⁰ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 109.

vastgoed, zoals al eerder het geval was geweest.¹³¹ Vermoedelijk wilde de vroedschap de kosten van de aalmoezeniers terugdringen. In de eerste helft van de 18e eeuw werd er jaarlijks gemiddeld 2000 gulden aan het huis betaald, soms meer. Als er al een opgaaf van reden was, dan was het meestal om in de kosten van rogge en turf te voorzien, of ter aflossing van schulden. Overigens zat in dit bedrag ook het loon van de cipier van het tuchthuis, die door de vroedschap werd betaald.¹³²

Niet alleen probeerde de vroedschap de aalmoezeniers, zoals hierboven duidelijk werd, van de zorg voor zoveel mogelijk mensen te ontslaan door de zorg voor veel bedeeden van de getolereerde gemeenten af te stoten. Ook probeerden de aalmoezeniers door verschillende afspraken te maken met de diakenen de zorg voor gereformeerden zoveel mogelijk af te stoten. Bij de diakonie zal daarop verder worden ingegaan.

De Franse bezetting luidde voor de armenzorg een nieuwe periode in. Op deze periode zal in deze scriptie verder niet worden ingegaan, behalve dat reeds in 1795 de nieuwe inslag duidelijk werd. Burgemeester Van Foreest repte in een brief aan de aalmoezeniers van de “Geratificeerde Alliantie met de Fransche Natie”. De Staten van Holland resolveerden, dat ook godshuizen vanaf 1795 de imposten moesten betalen. Belastingvrijheid behoorde tot het verleden. Ook het aalmoezeniershuis kwalificeerde als godshuis, en in een brief aan de Statenvergadering lieten de regenten weten dat deze vrijdommen, die ze altijd hadden genoten, noodzakelijk waren, en dat ze de imposten niet konden betalen van hun “schamele” inkomsten.¹³³

Tucht- en werkhuizen

Een ander soort instelling dat in de Vroegmoderne tijd tot de armenzorg gerekend kan worden, zijn tucht- en werkhuizen. Tuchthuizen hadden als doel om ledige armen als *bédelaars* en landlopers door middel van disciplineren en dwangarbeid tot betere mensen te maken. Het tewerk stellen van armen was betoogd door Calvijn, Vives en de Nederlandse humanist Coornhert, in zijn boek *Boeventucht*. Het eerste tuchthuis in de Noordelijke Nederlanden werd in 1596 in Amsterdam geopend. In de loop van de 17^e eeuw ontstond er een onderscheid tussen de tuchthuizen, die meer gericht waren op straf en disciplineren, en werkhuizen, waarin arme lieden te werk gesteld werden om hen een vak te leren.¹³⁴

Lis en Soly noemen de tuchthuizen als een middel om de arbeidskracht van arme mensen tegen een minimale vergoeding te gebruiken. De huizen zouden gericht zijn op winst. Een verheffingsideaal kon nooit de grondslag van deze huizen zijn, omdat het werk dat de tuchtelingen moesten doen te simpel was.¹³⁵ Van Damme gaat zelfs verder, en stelt dat 17e en 18e eeuwse tucht- én werkhuizen tot doel hadden potentiële arbeiders aan het werk te zetten.¹³⁶ De Swaan en Spaans signaleren eerder sociale aspecten van de huizen dan economische. Werkhuizen dienden als een bijstandsregeling, waarin werk werd gecreëerd wanneer er geen werk was. De Swaan beweert dat dit soort huizen, die gesticht werden met de hoop *break-even* te draaien, zonder uitzondering verliesgevend waren.¹³⁷ Spierenburg concludeert na uitgebreid onderzoek dat de huizen nooit op winst gebaseerd waren. Ten eerste waren de producten die werden geproduceerd over het algemeen van te slechte kwaliteit om commercieel levensvatbaar te zijn, en moest aan bijvoorbeeld

¹³¹ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 2060.

¹³² Idem, inventarisnummer 86.

¹³³ Idem, inventarisnummer 2060.

¹³⁴ Spaans, *Sociale zorg*, 276-278. Matheussen, *Selected works*, XVII. Swaan, *Zorg en de staat*, 54-55.

¹³⁵ Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 144-146.

¹³⁶ Van Damme, *Armenzorg en de staat*, 59.

¹³⁷ Swaan, *Zorg en de staat*, 52-57. Spaans, ‘Sociale zorg’, 278-279.

stedelijke instellingen een verbod worden opgelegd om elders benodigde producten af te nemen dan bij het tuchthuis, om de producten kwijt te kunnen. Als tweede argument voert Spierenburg het voorbeeld van de rasphuizen in verschillende grote steden op. Al vroeg in de 16^e eeuw kon dit werk zowel makkelijker als goedkoper gedaan worden in molens buiten de stad. Dit werk was echter ideaal voor de tuchthuizen, vanwege het bestraffende karakter, aangezien het houtrapsen zwaar werk was, maar slechts weinig ruimte innam. De tewerkstelling had zo twee doelen: het werkte bestraffend en het drukte de kosten van de onderneming.¹³⁸

Lastig in dit debat is, dat de begrippen als ‘tuchthuizen’ en ‘werkhuizen’ verschillend worden ingevuld. Lis en Soly spreken louter van tuchthuizen, net als Spierenburg, Van Damme over beiden, zonder blijkbaar een verschil te zien tussen de twee instellingen. De Swaan en Spaans maken wel een onderscheid tussen huizen die bedoeld waren om als straf te dienen en huizen die alleen werk moesten verschaffen, al noemt De Swaan beide soorten instellingen ‘armenhuizen’. Spaans noemt daarnaast als voorbeelden voor de werkhuizen de verschillende in Alkmaar opgerichte werkplaatsen. Deze werkplaatsen werden niet opgericht door de vroedschap maar door het burgerweeshuis, de aalmoezeniers en de diakonie. In de weverij van het weeshuis werkten alleen de wezen, en het was de bedoeling dat zij hier een vak leerden, opdat zij bij het verlaten van het huis voor zichzelf konden zorgen.¹³⁹ De aalmoezeniers beheerden van 1698 tot 1713 een, zwaar gesubsidieerde, dweilenweverij. Toegekend werk in deze weverij was verplicht voor bedeeden, werkweigering leidde tot verlies van de bedéling. Aangezien de vroedschap gedurende 15 jaar duizenden guldens in dit project heeft gestoken, mag worden aangenomen dat de burgermeesters koste wat kost wilden en dat deze draperie bleef bestaan.¹⁴⁰ De besparing voor de aalmoezeniers, die door de tewerkstelling van bedeeden minder aan bedéling kwijt zouden zijn, kan nooit tegen de hoge kosten hebben opgewogen. In dit geval kan het gegaan zijn om een manier om bij hoge werkloosheid meer mensen aan het werk te krijgen.

De diakonie opende in 1753 een “fabriek”. De diakenen hadden een pand vlak bij de Grote Kerk op het oog, maar het stadsbestuur bood hen ruimte in het aalmoezeniershuis, op voorwaarde dat ook aalmoezeniersarmen in de werkplaats mochten werken. Werkloze bedeeden mochten aangeboden werk in de weverij niet weigeren, op straffe van het verlies van hun bedéling. Dit gold ook voor de kinderen van bedeeden. Voor iedereen werd er godsdienstig onderwijs aangeboden. De werkplaats bleek erg verliesgevend, en werd uiteindelijk in 1762 voor nog geen 160 gulden verkocht aan de cipier van het ook in het aalmoezeniershuis gevestigde tuchthuis. Waarschijnlijk werkten er vanaf dit moment alleen nog maar tuchtelingen.

Opvallend is dat de diakenen al vanaf het begin weinig vertrouwen hadden in de winstgevendheid van het project. In artikel één van het reglement stond: “Schoon men reets weinig hoope heeft op een voordeelig succes der voorsz. Fabricq”.¹⁴¹ De besparing die de diakenen verwachtten te doen op bedélingen, en de winst die men hoopte te maken uit de verkoop van de productie, was dus blijkbaar niet het primaire motief om de “fabricq” op te richten. De diakenen waren blijkbaar ondanks de lage verwachtingen toch bereid de onderneming te starten, al kostte het ze uiteindelijk zoveel geld (ruim 10.000 gulden in de eerste zeven jaar) dat het project werd afgebroken. Ledigheid werd als bijzonder zondig ervaren, en door mensen veel te laten werken en

¹³⁸ Spierenburg, P. *The prison experience. Disciplinary institutions and their inmates in Early Modern Europe*, Londen (1991), 115-134.

¹³⁹ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 107.

¹⁴⁰ Idem, inventarisnummer 86 en 110.

¹⁴¹ Vis, *Oud en arm*, 53-55.

ondertussen godsdienstig onderwijs te geven, zullen de diakenen geprobeerd hebben de gereformeerde armen te verheffen.

De Alkmaarse werkhuisen lijken de beweringen van De Swaan, Spaans en Spierenburg te ondersteunen. Geen van de drie werkplekken lijkt op winst berekend, hooguit op het drukken van de kosten. De werkplaatsen in het weeshuis en van de diakonie lijken eerder een verheffingsideaal te hebben gehad dan een economisch ideaal. De werkplaats van de aalmoezeniers verraaft een groot belang van de vroedschap, die in dit project fors investeerde. Het feit dat deze onderneming structureel verlies leed, ondersteunt eerder het argument van De Swaan dat de werkhuisen een verkapte vorm van bijstand waren, dan het argument van Lis en Soly dat men winst beoogde te maken door goedkope arbeidskracht uit te buiten.

Hulp voor mensen buiten Alkmaar

De aalmoezeniers mochten langs de deur collecteren. Deze collecte was een aanzienlijk deel van de inkomsten van de stedelijke armenzorg. Het was dan ook in principe niet in het belang van de vroedschap, die immers tekorten van de aalmoezeniers bijpaste, om deze inkomsten af en toe ten behoeve van andere instellingen te bestemmen. Bij hoge uitzondering werd de collecte echter toch opgedragen aan een specifiek goed doel, anders dan de kas van het aalmoezeniershuis. In Amsterdam gebeurde dit ook, bijvoorbeeld voor de lutherse gemeente in Leeuwarden.¹⁴² Het grote aantal inwoners van Amsterdam garandeerde voor kleinere steden een grote som geld. Blijkbaar voltrok ditzelfde mechanisme zich op kleinere schaal, want in Alkmaar werd aan het begin van de 17^e eeuw toestemming gegeven om te collecteren ten behoeve van gasthuizen in Egmond aan zee en Petten.¹⁴³ Hoewel dit een genereus gebaar lijkt van een stadsbestuur, zullen de burgemeesters waarschijnlijk eigen belang hebben gezien in het helpen van kleinere plaatsen. Als kleinere plaatsen niet in staat waren om hun armen voldoende te bedelen, zouden die armen wel eens hun heil kunnen gaan zoeken in grotere plaatsen. Zoals Amsterdam gebaat was bij een goede armenzorg in grotere provinciesteden als Leeuwarden, zo had een regionaal centrum als Alkmaar behoefte aan een goede armenzorg bij de steden en dorpen in de eigen omgeving.

Toch werden niet alleen collectes toegestaan voor armen in de buurt. Meer liefdadige motieven zijn de enige verklaring, dat de vroedschap dit soort collectes goedkeurde. Zo werd er in 1687 gecollecteerd voor de "Piemonteeser gereformeerden". Dit moet voor de burgermeesters al een ver-van-het-eigen-bed-show geweest zijn, maar het betrof in dit geval wel geloofsgenoten. Drie jaar later werd er gecollecteerd "tot de lossing van slaven in Tunis, Tripoli en Algiers".¹⁴⁴

Conclusie

De stedelijke armenzorg in Alkmaar was zeer divers. Er waren gasthuizen waar ouderen zich konden inkopen, en die daarnaast (naarmate de tijd vorderde steeds minder) armen en reizigers opnamen. Er was een pesthuis, waarin mensen bij een pestepidemie terecht konden, en die in de 18^e eeuw diende als opvangplek voor arme zieken. Het gasthuis, het diakoniehuis en de aalmoezeniers konden ervoor kiezen mensen die zij niet konden helpen, bij dit huis te besteden. Voor de wezen was er een stedelijk weeshuis, dat na het verdwijnen van het huisarmenhuis in 1684 niet alleen wezen van burgers, maar ook een beperkt aantal wezen van andere inwoners van de stad opnam.

De huisarmen werden eerst door de huisarmenmeesters, daarna door de aalmoezeniers

¹⁴² Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 248.

¹⁴³ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 96.

¹⁴⁴ Idem, inventarisnummer 86-88.

bedeeld. De huisarmenmeesters bekleedden deze taak sinds de 15e eeuw. In dit opzicht past Alkmaar niet in het patroon van hervorming, dat in veel Noordelijk Nederlandse steden valt te ontwaren, aangezien de bedéling van de meeste armen reeds voor de 16e eeuw in handen was van een stedelijk orgaan. Wel kan gesteld worden, dat het instellen van een college van aalmoezeniers een manier was voor de vroedschap om meer grip te krijgen op de bedéling, en dus een verlate hervorming was. Wellicht waren de huisarmenmeesters te veel een zelfstandig college geworden. Bij de (her-) oprichting van het aalmoezenierscollege in 1647 ligt in ieder geval de nadruk op het helpen van de “ware”, verdienende armen, ook door de toevoeging van de homans, die de armen goed in de gaten hielden. Het nieuwe college moest ook elke drie maanden financiële verantwoording afleggen aan de vroedschap, die op deze manier de touwtjes stevig in handen hield.

De stedelijke aalmoezeniers, die de huiszittende armen en dus de grootste groep bedeedden, gaven niet aan iedereen. Via twee mechanismen, namelijk de acten van indemniteit en de homans, werden de mensen die bedéling vroegen nagelopen. De acten moesten tonen dat de mensen lang genoeg hun eigen broek hadden opgehouden om voor de armenzorg in aanmerking te komen. Was dit niet het geval, dan werden ze doorverwezen naar de instantie die zich via de acte aan hun lot had verbonden. De homans controleerden in de omgeving van de aanvrager diens omstandigheden. Ging het hier om iemand die werkelijk hulpbehoevend was, en die zich daarnaast goed gedragen had? Was iemand die verklaarde niet tot werk in staat te zijn, daadwerkelijk ziek? Daarbij moest gecontroleerd worden, of de persoon in kwestie niet reeds bedeeld werd door een confessionele instelling. Pas na controle van al deze feiten ging men over tot bedéling.

Wanneer Alkmaarders bij de aalmoezeniers bekend waren, en dus aan bovenstaande eisen voldeden, konden zij bij ziekte of invaliditeit worden uitbesteed bij het pesthuis of (de baaierd van) een gasthuis. Het openblijven van het pesthuis voor zieken lijkt samen te hangen met de groeiende exclusiviteit van de gasthuizen, die zich voornamelijk richtten op mensen die bemiddeld waren en niet binnen de armenzorg vielen.

Zoals ook in andere steden gebeurde, trachtte de vroedschap door nieuwe reglementen in 1693 het aantal armen waarvoor de stedelijke armenzorginstellingen verantwoordelijk waren, in te perken en af te schuiven op de confessionele armenzorg. Of dit effectief was zullen we in het volgende hoofdstuk zien. Duidelijk is, dat de vroedschap ervoor wilde zorgen dat iedere arme die dit verdiende geholpen werd. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Leeuwarden, waar de stedelijke armenzorg sloot voor bijvoorbeeld katholieken, werd in Alkmaar rekening gehouden met de mogelijkheid dat confessionele instellingen niet voor de eigen armen zouden kunnen zorgen. Daar mochten diens armen niet de dupe van worden.

Verschillende beslissingen van de vroedschap wijzen erop, dat armenzorg in ieder geval niet, zoals eerder gesteld door Lis en Soly, alleen een arbeidsregelend mechanisme was. Medeleven met mensen die buiten hun schuld armoedig waren, zoals blijkt uit de collectes voor Piëmont en Noord-Afrika, was duidelijk aanwezig. Ook het financieel blijven ondersteunen van de gasthuizen en de eis dat de baaierd bleef bestaan, wijst op andere dan economische motieven. In de stad rondlopende bedélende reizigers en vagebonden, ouderen die zonder hulp thuis zaten en zieke armen die niet aan medicijnen konden komen, zouden voor behoorlijke ordeproblemen zorgen. Ook de werkhuisen, die niet door de vroedschap werden opgericht (maar soms wel ondersteund), waren niet zoals door Lis en Soly beweerd werd, op winst gericht. Dit bevestigt het beeld dat Van Damme en Van Leeuwen over de sociale politiek schetsen.

De Swaan ontkent duurzame armenzorg gedurende de Vroegmoderne Tijd, omdat het steden ontbrak aan structurele inkomsten om de armenzorg te betalen, en omdat het vanwege het

probleem van 'free riders' niet gebaat is bij een goede armenzorg. Het tweede argument is reeds in het eerste hoofdstuk behandeld. Prak en van Leeuwen ontkennen allebei dat de armenzorg (periodiek) ineens stortte, naar aanleiding van onderzoek in Amsterdam en Den Bosch.¹⁴⁵ Ook gekeken naar Alkmaar houdt de theorie van De Swaan geen stand. De armenzorg wist door de specialisatie van de verschillende onderdelen, gecoördineerd door de vroedschap, zorg te bieden aan alle verschillende groepen hulpbehoevenden, zonder in te boeten aan exclusieve mechanismen. De Swaan heeft gelijk als hij zegt dat er geen vaste belastingen ten behoeve van de armenzorg waren, en dat stadsbesturen van accijnzen afhankelijk waren, die terugliepen bij economische stagnatie en de-urbanisatie. Er moest worden afgebouwd, omdat de zorg voor alle stadsbewoners te duur werd. De strategie onder stadsbesturen om vanaf de tweede helft van de 17^e eeuw de religieuze gemeenten hun eigen lasten te laten dragen, was een manier om met die nieuwe situatie om te gaan. Alkmaar bood daarbij ook nog een extra vangnet, om armen van confessionele groepen bij te staan die niet (genoeg) ondersteund werden. Voor de ondersteuning van de grootste groep, de huiszittende armen, wees de vroedschap de inkomsten van een groot aantal boetes (soms deels) toe aan de aalmoezeniers. Ook werd het aalmoezeniershuis opengesteld als trouwlocatie. Men kon er voor 50 gulden trouwen.¹⁴⁶ Op deze manier genereerde de stad genoeg inkomsten om de armenzorg aan te blijven bieden.

¹⁴⁵ Heijden, *Civic Duty*, 102-103. Leeuwen, 'Logic of Charity'.

¹⁴⁶ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 2060.

Hoofdstuk 3: Armeenzorg voor confessionele groepen

De bedéling van de gereformeerde diakenen was gericht op de eigen armen. Mensen die geen lidmaat waren, konden geen gebruik maken van deze armenzorg. De gereformeerde kerk had als publieke kerk een aantal grote voordelen ten opzichte van de andere gezindten. De kerkeraad was vrij van belastingen, en werd door de vroedschap gesubsidieerd voor de aankoop en het onderhoud van gebouwen en voor de predikant, waardoor de inkomsten uit collecten ingezet konden worden voor andere doeleinden. In de loop van de 17^e eeuw werd de vroedschap iets terughoudender in het steunen van de gereformeerde kerk, maar de steun verdween pas na 1795. In plaats van direct de kosten van de kerk te betalen, kreeg de kerkeraad vanaf 1671 slechts een toelage waarvan men zelf de kosten moest betalen. Toen in 1721 de glas in loodramen van de Grote Kerk vervangen moesten worden, verhoogde de vroedschap de prijzen van grafzerken in het kerkgebouw.¹⁴⁷ Steun aan de gereformeerde kerk door de stedelijke autoriteiten was niet uitzonderlijk in de Noordelijke Nederlanden.¹⁴⁸

Andere kerkelijke gemeenten hadden het minder makkelijk dan de gereformeerde. Er waren in Alkmaar nog drie andere diakoniën, namelijk die van de doopsgezinden (onderverdeeld in vries, waterlands en vlaams), de lutheranen en de remonstranten. Geen van drieën konden zij steunen op de financiële voordelen die de gereformeerde diakonie had. Naast deze diakoniën bestond er het roomsche armencomptoir en het joodse. Vooral voor de lutheranen, joden en katholieken gold dat het ging om relatief arme groepen, voornamelijk omdat het hier vaak om vluchtelingen en migranten ging. Van de gereformeerde diakonie is de werking niet geheel duidelijk, en dit geldt in meerdere mate voor de andere armenverzorgers. Er werd jammer genoeg maar weinig op papier gesteld.¹⁴⁹

De stedelijke verzorgers van de huiszittende armen, de aalmoezeniers, zullen waarschijnlijk de zorg voor een deel van de leden van de minder vermogende kerkgemeentes op zich hebben genomen. In 1693 is deze regeling geïnstitutionaliseerd, maar waarschijnlijk waren vooral de katholieken en lutheranen reeds voor die tijd niet in staat hun eigen armen te onderhouden. Jammer genoeg zijn er van vóór 1750 geen bedélingslijsten meer aanwezig. Met de doopsgezinden en remonstranten is er ook in de 18e eeuw geen regeling getroffen. Dit zou kunnen betekenen dat zij wél in staat waren de eigen armen te bedélen, aangezien zij meestal op een betere financiële positie konden bogen dan de vluchtelingenkerken.¹⁵⁰

In 1693 ordonneerde de vroedschap in een nieuw reglement voor de aalmoezeniers, dat de aalmoezeniers niet meer zouden zorgen voor mannen en vrouwen die lidmaat waren van een kerkelijke gemeente. Dit wijst erop, dat dit hiervoor weldegelijk gebeurde. Wellicht was dit een maatregel die tot doel had, dubbele bedéling te voorkomen, of verkeerden de burgermeesters in de veronderstelling dat de aalmoezeniers nu voor meer mensen zorg droegen dan strikt noodzakelijk was. Er waren twee uitzonderingen op de nieuwe wet. De eerste uitzondering gold voor de gereformeerde armen. Om lidmaat van de gereformeerde gemeente te kunnen worden, moest men belijdenis hebben gedaan en vervolgens twee jaar aantonen een goed lid van de gemeente te zijn, de zogenaamde censuur. Deze periode van twee jaar konden gereformeerden die dat nodig hadden, bedeed worden door de aalmoezeniers, mits de lidmaten in spe voldeden aan de minimale lengte van inwoning. De tweede uitzondering gold voor de leden van een gemeente die “onmagtig” was om

¹⁴⁷ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 104 en 114.

¹⁴⁸ Teeuwen, D., ‘Collections for the poor: monetary charitable donations in Dutch towns, c. 1600-1800’ in: *Continuity and Change* 27, nr. 2 (2012), 271-299; 276.

¹⁴⁹ Vis, *Oud en arm*, 24-25.

¹⁵⁰ Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 222-225, 240-251.

te bedélen. De vroedschap zag blijkbaar in dat lang niet alle geloofsgemeenschappen hiertoe financieel in staat zouden zijn. De leden van andere kerken dan de gereformeerde werden echter alleen in de wintermaanden bedeed, wanneer er minder werk en dus meer behoefte was, met brood en turf. Armen die ook bedéling tijdens de zomer nodig hadden, moesten daarvoor bij de armenverzorgers van de eigen kerk zijn. Dit gold zelfs voor de katholieke armen, die als grootste groep bij naam genoemd werden.¹⁵¹

Teeuwen heeft onderzoek gedaan naar de rol van collectes voor armenzorginstellingen. Ze heeft gekeken naar de inkomsten die werden gehaald uit verschillende collectes in Delft, Zwolle, Utrecht en Den Bosch. Per stad verschilde hoeveel er gecollecteerd werd. Overal werd in de kerk gecollecteerd, vaak meerdere keren per week. In alle steden gingen diakenen of armenzorgers ook langs de deuren, in de ene stad wekelijks, in de andere maandelijks. Met Pasen en Kerst werd er extra gecollecteerd. Hier werd in veel steden gebruik gemaakt van een schaal in plaats van een zak. Door met een schaal te collecteren, werd de gift zichbaarder en zo beter vatbaar voor sociale controle en druk. Collecteren met open schalen leverde volgens dit onderzoek het meeste op, terwijl gesloten bussen die op vaste plaatsen in de stad hingen het minste opleverden.¹⁵²

Samen met het onderzoek dat Nederveen Meerkerk deed naar testamentaire schenkingen die werden gedaan aan de verschillende armenzorginstellingen, krijgen we een aardig beeld van de relatieve omvang van de inkomstenbron die de collecten vormden voor verschillende instellingen. Hieruit wordt in elk geval duidelijk dat de relatieve omvang van de collectes afnam tussen de 17^e en de 18^e eeuw. In Delft was dit in de 17^e eeuw 45% van het inkomen van de Kamer van Charitate, in de 18^e eeuw nog slechts 37%. In Zwolle liep het aandeel terug van 66% naar 42%. Interessant is ook om te zien dat de diakonie in Utrecht in de 18^e eeuw voor 60% steunde op de inkomsten uit collectes, terwijl de aalmoezeniers van die stad er maar voor 13% op steunden. Hoewel hier geen totale getallen worden genoemd, is de conclusie van Nederveen Meerkerk dat mensen geneigd waren, als dit mogelijk was, te geven aan groep waarvan zij lid waren. De wekelijkse kerkcollectes werden door de gereformeerden rijkelijker gevuld dan de bussen die namens de aalmoezeniers langs de deur kwamen.¹⁵³

Hoe de verhoudingen op het gebied van het geloof waren, kunnen we schetsen aan de hand van de hofjes in de stad. Toen het hofje van Gerrit Wildeman in 1714 gesticht werd, werd een deel van de 24 huisjes op geloof ingedeeld. In zijn testament schreef hij dat

“... in voorn[oemd] Hofje sullen wonnen uijt de publijke of gereformeerde kerk drie personen, uijt de Remonstrantse kerk drie personen, uijt de Vereenighde waeterlandje, en Vlaamsse gemeente mede drie personen, ende uijt de Vriesse doopsgeinde gemeente insgelijcx drie personen ende uijt de Roomsche caholijcken en Luijtersse kerk elks een, ende sulcx te saamen twee personen...”¹⁵⁴

De rest van de huisjes werden door de regenten naar eigen inzicht gevuld. Wildeman sympatiseerde met de doopsgezinden en remonstranten, maar vond dat in een stad met zoveel verschillende

¹⁵¹ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 2060.

¹⁵² Teeuwen, ‘Collections for the poor’, 270-281.

¹⁵³ Teeuwen, ‘Collections for the poor’, 278; Nederveen Meerkerk, E. van, ‘The will to give: charitable bequests, *inter vivos* gifts and community building in the Dutch Republic, 1600-1800’, in: *Continuity and Change* 27, nr. 2 (2012), 241-270; 251.

¹⁵⁴ RAA, Wildeman, inventarisnummer 6.

religies, men niet anders kon dan op een harmonieuze manier samen te leven. Dit ideaal bestond overigens in mindere mate ook bij andere stichters van hofjes in de stad, en geeft ten eerste aan dat dit dus blijkbaar ook het geval was, en ten tweede dat de status van de getolereerde gezindten en zeker de katholieken niet zo vijandig was als een eeuw eerder. Het hofje van Geertruid Bijlevelt werd in 1664 testamentair gesticht en bood onderdak een zowel remonstrantse als gereformeerde vrouwen. Geertruid zelf was remonstrants geweest, haar man gereformeerd.¹⁵⁵ Ook Johan van Nordingen, een katholiek die een hofje voor 8 oude mannen liet stichten, wilde dat de helft van de bewoners katholiek was, en de andere helft protestants. Dit hofje werd echter gesticht in 1657, en van Nordingen kan deze keuze gebaseerd hebben op de angst, dat het stadsbestuur de testamentaire stichting van een hofje alleen voor katholieken zou dwarsbomen.¹⁵⁶ Ter vergelijking: als Wildeman de indeling had gedaan naar de verhoudingen in de stad, dan was de indeling zo geweest: zeven huisjes voor de gereformeerden, vijf voor de katholieken, de waterlands en fries doopsgezinden samen één en ook remonstranten en luthersen samen één huisje.¹⁵⁷

In dit hoofdstuk worden de verschillende geloofsgemeenschappen in Alkmaar besproken. Centraal staat de verhouding die zij hebben tot de vroedschap en de aalmoezeniers. Vooral over de katholieken is door de vroedschap, de Staten van Holland en de aalmoezeniers veel geschreven. Dit is niet verwonderlijk, aangezien de katholieken zowel de grootste (op de gereformeerden na) als meest geproblematiseerde groep vormden. Confessie was, net als lengte van inwoning, een van de criteria die de aanbieders van armenzorg konden hanteren om mensen van de bedéling uit te sluiten. Dat dit bij de gereformeerde armenzorg gebeurde, zal geen verassing zijn. Dat ook de stedelijke armenzorg op basis van kerkelijke lidmaatschap mensen uitsloot van de bedéling, is misschien wat onverwachter.

Remonstranten

De remonstrantse kerk was een protestkerk tegen het gereformeerde geloof. De remonstranten zorgden in de jaren 1610 voor onrust in Alkmaar, door vergaderingen van de kerkeraad te verstoren.¹⁵⁸ In 1631 werd hen verboden om hun vergaderplaats te verbouwen en te vergroten. De bouw ging blijkbaar toch door, en het stadsbestuur kreeg er lucht van. Enkele vooraanstaande gemeenteleden werden hierop ontboden door het stadsbestuur en gesommeerd te stoppen met bouwen aan deze nieuwe plaats voor hun “verboden vergaedinghe”, op straffe van verbanning uit de stad. Dit dreigement haalde weinig uit, want een maand later moesten deze leden weer voor de burgermeesters verschijnen. Twee van hen moesten daadwerkelijk de stad verlaten, een derde moest ervoor zorgen dat het gebouwde weer werd afgebroken.¹⁵⁹ De vroedschap liet het hierbij, maar dat de vergaderruimte tot kerkgebouw is vertimmerd, staat vast.¹⁶⁰ Vanaf 1659 beschikten de remonstranten zelfs over een schuilkerk, die gedoogd werd.¹⁶¹ Over de remonstranten is verder geen bemoeienis door de stad meer te vinden. Dit betekent waarschijnlijk dat de remonstranten in ieder geval na 1693 de eigen armen konden verzorgen.

¹⁵⁵ Vis, *Hofjes van Alkmaar*, 205-206.

¹⁵⁶ RAA, Van Achten, inventarisnummer 8.

¹⁵⁷ Vis, *Hofjes van Alkmaar*, 296-297.

¹⁵⁸ Fasel, *Alkmaar en zijne geschiedenissen*, 37.

¹⁵⁹ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 99.

¹⁶⁰ Fasel, *Alkmaar en zijne geschiedenissen*, 36-37.

¹⁶¹ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 102.

Doopsgezinden/mennonisten

De doopsgezinde gemeenten, ook wel mennonisten genoemd, deelden een diakonie. De waterlandse en vlaamse gemeenten verenigden zich in 1674, en de vries doopsgezinden voegden zich hier in 1739 bij. Ze deelden ook een kerkgebouw, dat in 1681 door de vries doopsgezinden was gebouwd, en een predikant, die uit de collecten tijdens de dienst werd betaald. De doopsgezinden komen niet in de administratie van de aalmoezeniers voor. Dit lijkt erop te wijzen dat zij net als de remonstranten wel in staat waren om hun eigen armen te bedelen, in tegenstelling tot de luthers en de katholieken.¹⁶²

Luthers

De lutherse gemeente werd pas voor het eerst in de kronieken genoemd bij het inwijden van hun kerkgebouw in 1692.¹⁶³ In 1755 werd afgesproken dat de aalmoezeniers maximaal vijftien lutherse gezinnen zou ondersteunen. De lutherse armenzorgers betaalden hier 63 gulden per jaar voor. Ondanks dat de vroedschap de hoop leek te hebben dat deze regeling in de toekomst niet meer nodig zou zijn (de regeling liep namelijk, tot de tijd dat ze dit zelf konden), hield hij stand tot het einde van de 18^e eeuw. Wanneer een gealimenterde kwam te overlijden, verviel de helft van diens erfenis aan de aalmoezeniers.¹⁶⁴

Joden

Over de joodse armenzorg in Alkmaar is weinig meer bekend, dan dat de joden weldegelijk hun armen ondersteunden. De joodse armenzorg is de enige niet-gereformeerde of stedelijke armenzorginstelling, die vrijdom van belasting kreeg. Het ging hier om de belasting die op turf betaald werd. Het is moeilijk om te bedenken waarom de joden, wie het in 1655 nog verboden werd om zich in Alkmaar te vestigen, in 1692 vrijdom van deze belasting kregen. Wellicht werd dit besloten, zodat de aalmoezeniers niet voor de joden hoefden te zorgen. Ze komen dan ook niet voor in de bedélingsboeken. In 1744 kregen de joden vrijheid van godsdienst. Pas in 1802 is de eerste stenen synagoge gebouwd.¹⁶⁵

Katholieken

De katholieke gemeente vormde in Alkmaar de grootste, afgezien van de gereformeerde. Naast de joden waren de rooms-katholieken daarnaast de meest gediscrimineerde gemeente, tenminste op papier. Eerder zagen we al dat de remonstranten werden tegengewerkt bij het bouwen van hun eigen kerkgebouw, bij de katholieken ging de discriminatie nog verder. In de jaren 1640 werd een aantal testamenten niettig verklaard vanwege schenkingen aan katholieke instellingen.¹⁶⁶ In 1654 verstoorde de schout herhaaldelijk katholieke kerkdiensten.¹⁶⁷ De Staten van Holland verordonneerden in 1655 op verzoek van de gereformeerde synode (kerkvergadering) het volgende:

“Hierop ordonneren de Staten, in navolging van naburige provincien, dat noch aan voorschreven geseyde Geestelijcke Persoonen, Kloppen, Nonnen, ofte andere Pausgezinde gheordende Persoonen, hoe die oock ghenaeamt souden mogen wesen, noch oock aen enige

¹⁶² Fasel, *Alkmaar en zijne geschiedenissen*, 76. RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 116.

¹⁶³ Fasel, *Alkmaar en zijne geschiedenissen*, 82.

¹⁶⁴ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 2060.

¹⁶⁵ Fasel, *Alkmaar en zijne geschiedenissen*, 56, 138. RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 109.

¹⁶⁶ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 2017.

¹⁶⁷ Fasel, *Alkmaar en zijne geschiedenissen*, 56.

Pauselijke, ghesyde Geestelijcke, Armen, Gestichten ofte Godts-huysen erfenissen, Giften, legaten of donatien mogen vallen.”

De katholieke armenzorginstellingen konden dus geen erfenissen, giften, legaten of donaties ontvangen. Zou dit wel gebeuren buiten de notaris om, dan moest daarvoor een boete betaald worden. Een maand eerder ordonneerden de Staten dat alle “paapse” officieren, justiciëren, magistraten en ministers binnen Holland ontslagen dienden te worden. Alle publieke functies waren voor katholieken gesloten.¹⁶⁸ In 1734 voegde de Alkmaarse vroedschap hier nog enkele andere functies aan toe, als deken van een gilde en rentmeester van de schutterij.¹⁶⁹ In 1784 werden deze door de stad verboden functies wel weer opengesteld voor katholieken.¹⁷⁰

In 1680 werd de bouw van een jesuïtenkerk goed gevonden, al leidde deze kerk blijkbaar tot onrust. Het is niet helemaal duidelijk waarom, maar in 1706 werd de kerk op last van de Staten van Holland gesloten en de predikant verbannen. De Staten grepen hier in, om te voorkomen dat de katholieken hun onvrede zouden uiten tegen het stadsbestuur. Dit was elders blijkbaar fout gegaan, en door op provinciaal niveau de kerk te sluiten, zou de vroedschap buiten schot blijven. In 1728 werd begonnen aan de bouw van een nieuw katholiek kerkgebouw.¹⁷¹

De katholieken hadden al in de 17e eeuw een eigen armenzorg. Veel katholieken stonden echter op de bedélingslijsten van de aalmoezeniers, omdat de katholieke armenzorg niet in staat was voor al haar armen te zorgen. Na 1693 was dit ook wettelijk vastgelegd. In 1734 verbood de vroedschap het bedélen van de katholieke armen. Dit verbod bleef van kracht tot 1768, maar in 1736 stonden er alweer katholieken op de bedélingslijsten van de aalmoezeniers. De katholieke armenverzorgers kregen van de burgermeesters in 1750 toestemming om, na goedkeuring van de vroedschap, erfelingen te aanvaarden. Dit leidde in 1759 tot de stichting van het roomse armenhuis, ook wel roomse armencomptoir of het roomse cantoor genoemd.¹⁷²

Het comptoir bleek ondanks de nieuwe legale status niet in staat om de eigen armen te bedélen, naast het onderhouden van een eigen weeshuis. In 1768 bereikten de regenten van het aalmoezeniershuis een overeenkomst met dat van het katholieke armenhuis. De katholieken betaalden een vast bedrag van 300 gulden per jaar, waarvoor de aalmoezeniers de winterbedéling op zich namen. In 1778 werd het jaarbedrag verhoogd naar 600 gulden, en in 1785 werd besloten dat het aantal bedeelde gezinnen niet meer mocht groeien. Pas wanneer er een gezin van de lijst werd afgehaald, mocht er weer een nieuw gezin op komen. Regenten van het aalmoezeniershuis hielden de bedélingslijsten van de katholieken goed in de gaten, opdat er niemand bedeed werd die dit niet nodig had. Overigens was de 600 gulden die door het katholieke armencomptoir werd betaald lang niet genoeg om de kosten van de bedéling te dekken. In 1786 gaven de aalmoezeniers 1600 gulden uit aan brood en turf voor de katholieke gezinnen die bedeed werden.¹⁷³

Gereformeerde diakonie

De gereformeerde diakonie in Alkmaar werd in de jaren '70 van de 16e eeuw actief. Bedélingslijsten bleven niet bewaard, maar er werden zowel lidmaten thuis als in gasthuizen bedeed. Huisbezoek was hierbij belangrijk. De diakenen zochten de bedeedden zes keer per jaar op. Vanaf 1604 werd

¹⁶⁸ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 2515.

¹⁶⁹ Idem, inventarisnummer 115.

¹⁷⁰ Fasel, *Alkmaar en zijne geschiedenissen*, 130.

¹⁷¹ Idem, 86.

¹⁷² RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 2060

¹⁷³ Idem, inventarisnummer 2060.

naast geld ook brood bedeed. Dit was voor de diakenen voordeliger, aangezien ze vrij waren van de accijns op brood.¹⁷⁴

In 1605 zeiden de diakenen “geen andere seeckere incoemste [te] hebben dan de colle cten”. Blijkbaar werden de diakenen in dit stadium niet gesteund door de vroedschap. Dit veranderde in 1628. Klachten van de diakenen over de lage inkomsten leverden zowel een besparing als een inkomstenbron. De stad ging betalen voor de medicamenten die de gereformeerde armen van de diakenen ontvingen, en kregen jaarlijks een subsidie van 150 gulden. Om dit bedrag moest wel jaarlijks formeel gevraagd worden.¹⁷⁵ Dit geld kwam uit het “oortgeus rantsoen”.¹⁷⁶ Deze term lijkt zeer op de Friese “oortjesgelden”, een deel van de administratiekosten van de pacht die door belastingpachters aan de Staten betaald moest worden. Het ging hier om twee duiten voor iedere opgehaalde gulden, oftewel een “oortje”. In Friesland werden deze “oortjesgelden” aan de vroedschap betaald, om verder onder de armenzorginstellingen verdeeld te worden.¹⁷⁷ Of ditzelfde systeem in Holland werd gehanteerd, is niet bekend. Wel was de vroedschap blijkbaar de beheerder van deze gelden. De woensdag- en vrijdagcollecten in de Kapelkerk waren voor het Huisarmenhuus. In 1643 mochten de diakenen dit bedrag houden, mits er een vergoeding aan de huisarmenmeesters betaald werd. In 1658 werd de diakonie echter alweer van deze plicht ontslagen.¹⁷⁸

In 1693 werd vastgelegd, dat de aalmoezeniers net als voorheen de gereformeerden zou bedélen die (nog) geen lidmaat waren. Om lidmaat te worden, moest men investeren. Het lidmaatschap vereiste genoeg godsdienstige kennis, die slechts opgedaan kon worden door godsdienstig onderwijs te volgen. Voor veel armen was dit onbetaalbaar, en dus werkte deze eis exclusief. Na de belijdenis volgde bovendien een periode van twee jaar waarin men moest bewijzen een vroom gelovige te zijn, de censuur. Tijdens de censuur werd het lidmaat in spe niet bedeed door de diakonie. Zoals de stadsarmen voor de vroedschap gekeurd moesten worden, moesten de gereformeerde armen voor de kerkeraad verschijnen. In 1728 werd afgesproken, dat vreemdelingen met attestatie na vier jaar onder de diakonale zorg zouden vallen, in plaats van de eerder gehanteerde zes jaar. De diakonie was dus strenger in het aannemen van migranten dan de aalmoezeniers. Bij gemengde huwelijken werd alleen het lidmaat bedeed, en eventuele gedoopte kinderen.¹⁷⁹ De aalmoezeniers probeerden zoveel mogelijk gereformeerden onder te brengen bij de diakonie. Wanneer een gereformeerde geen lidmaat was, werd deze gedwongen godsdienstig onderwijs te volgen bij de “zieketrooster”. Werd binnen twee jaar geen belijdenis gedaan, dan verloor de arme zijn bedéling bij de aalmoezeniers. Vanaf 1754 werden de kosten van bedeeden die onder censuur waren, voor de helft door de diakenen vergoed.¹⁸⁰

Er is een verschil tussen wat de term “eigen armen” inhield voor een vroedschap en wat de term inhield voor een diakonie. De vroedschap zal zich verantwoordelijk hebben gevoeld voor de armen binnen de eigen, wereldse jurisdictie. Vaste inwoners van de stad moesten geholpen worden in tijd van nood, zij vormden de eigen armen. Zij die geholpen werden, hadden minimaal 2 of 3 jaar lang aangetoond, zelfstandig in de stad te kunnen leven. Voor de confessionele armenzorg lag dit wellicht wat anders. De “eigen” armen waren de gereformeerde gelovigen, voor wie de diakenen

¹⁷⁴ Vis, *Oud en arm*, 30-31. RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 96.

¹⁷⁵ Vis, *Oud en arm*, 27, 36-37.

¹⁷⁶ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 103.

¹⁷⁷ Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 74-77. Een gulden bestond uit 20 stuivers, iedere stuiver uit 8 duiten. 2 Duiten waren dus een kwart stuiver waard, ongeveer 1,25 cent.

¹⁷⁸ Vis, *Oud en arm*, 42.

¹⁷⁹ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 2064.

¹⁸⁰ Idem, inventarisnummer 2060.

zorg droegen. Maar waarom hanteerden de diakenen dan een inwoningseis, die zelfs langer was dan die van de stad?

Een interessante passage over de doelen van de diakenen in een regelboekje voor de bedéling uit 1757, laat zien hoe zij zelf over hun werk dachten:

“Dat wy ook dezelve mogen besteden met eenvoudigheid ende een toegenegeu gemoedt aen de behoefligen ende rechtsinnige Armen, op datse behoorlyck ende eerlyck worden onderhouden...”¹⁸¹

In deze woorden klinkt opnieuw de tegenstelling tussen “rechtsinnige” armen, en zij die dat dus blijkbaar niet waren. Armen die al “rechtsinnig” werden ervaren, waren voor de diakenen uiteraard slechts de armen die lidmaat waren van de gereformeerde kerk. Het lidmaatschap, indusief de censuur, toonde immers de vroomheid van de gelovige. Waar de inwoningseis van de stedelijke armenzorg ervoor moest zorgen, dat “ledige” armen geweerd werden, moest die van de diakonie ervoor zorgen dat zij die op confessioneel gebied de zorg niet verdienden, werden uitgesloten. De belijdenis, censuur en inwoningseis zorgden ervoor, dat slechts diegenen die werkelijk armenzorg verdienden, overbleven.

Minder idealistische, meer wereldse motieven kunnen voor de diakenen ook een doorslaggevende rol hebben gespeeld bij de exclusieve mechanismen die zij hanteerden. De ervaring van de stedelijke armenzorg in Alkmaar leerde, dat de aalmoezeniers niet snel groepen aan hun lot overlieten. Wellicht kozen de diakenen voor exdusieve mechanismen, aangezien ze wisten dat gereformeerden die (nog) niet aan hun criteria voldeden, toch wel de hulp zouden krijgen die ze nodig hadden. Dit kan een financiële overweging zijn geweest. Niemand zou er immers bij gebaat zijn, als de diakonie meer mensen bedeede dan waarvoor budget was.

Het diakoniehuis

In de 18^e eeuw verzezen in verschillende Hollandse steden armenhuizen, vaak door diakoniën gesticht, maar ook wel door algemene armenvoogdijen. Deze huizen weken op veel manieren af van de gasthuizen en hofjes zoals die er eerder waren geweest. Bewoners hadden geen eigen kamer maar sliepen op zalen, in (soms gedeelde) bedstedes. Bewoners van deze huizen waren doorgaans ouderen en gebrekkigen, en soms wezen. Dat juist zij dit soort huizen bewoonden, was niet zo gek. Deze groepen werden, wanneer er geen armenhuis aanwezig was, doorgaans uitbesteed bij particulieren. Dit was een bijzonder dure methode om te besteden, omdat de verzorger ook betaald moest worden. Dit was echter niet het enige dat armenzorginstellingen aan te merken hadden op de particuliere verzorgers. Het armenhuis kon de gealimenterden uniform kleden en toezien op de lichamelijke verzorging, zodat zij er als “nette armen” bijliepen. Zij die hiertoe nog in staat waren, konden binnen of buiten het huis nog wat geld verdienen.¹⁸² Leden van de Amsterdamse kerkeraad noemden daarnaast dat oudere bedeeden zich slecht verzorgd voelden, en dat uitbestede wezen niet werden opgeleid tot goed Christen.¹⁸³

Zorg voor ouderen die niet meer (genoeg) konden werken om voor zichzelf te zorgen was onmisbaar. Een groot probleem onder de mensen die van tijd tot tijd bedeed moesten worden, is volgens Van Wijngaarden dat deze armen geen vast werk hadden en alleen op tijdelijke en

¹⁸¹ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 2064.

¹⁸² Spaans, ‘Sociale zorg’, 285-286.

¹⁸³ Fuchs, *Verzorgen en verplegen*, 19.

onregelmatige wijze hun geld konden verdienen.¹⁸⁴ Als ze van dit onregelmatige bestaan al zelf konden leven, dan konden er op twee manieren spanningen ontstaan: op het moment dat iemand niet meer kon werken, of op het moment dat het gezin werd uitgebreid met niet-werkende gezinsleden. Veel auteurs zijn het er dan ook over eens, dat inwoning van volwassen kinderen bij ouders en andersom maar weinig voorkwam, waardoor bewoning van een armenhuis of hofje belangrijke alternatieven waren. Volgens Van Damme waren gezinnen doorgaans te arm om verarmde ouders in te nemen.¹⁸⁵ Van der Heijden constateert dat inwoning van volwassen kinderen bij ouders niet gebeurde zonder dat er kostgeld betaald werd.¹⁸⁶ Van Loo schrijft over het Alkmaar van de 19e eeuw dat het inwonen van ouders bij hun kinderen op zeer beperkte schaal voorkwam, voornamelijk vanwege de gebrekkige omstandigheden waarbij het hele gezin in één kamertje woonde.¹⁸⁷ Ook Van Wijngaarden noemt situaties waarin in 17e eeuw Zwolle arme ouderen door hun kinderen werden onderhouden uitzonderlijk.¹⁸⁸ Volgens Van der Vlis gebeurde dit weldegelijk, maar werd dit niet op papier gesteld omdat dit het bedélingsbedrag door de Delftse Kamer van Charistate omlaag zou brengen, wanneer het bij de regenten bekend was. Arme bejaarden werden soms uitbesteed bij hun eigen kinderen, die daarvoor minder ontvingen dan een andere particuliere verzorger.¹⁸⁹ Ook wanneer kinderen hun ouders enigszins konden steunen en de ouders daarnaast bedeed werden door de armenzorg, zou een oudere die door fysieke klachten permanent verzorgd moest worden niet meer thuis kunnen blijven wonen. Wanneer hun kinderen niet in staat waren hun ouders de benodigde zorg te bieden, was een armenhuis of hofje de enige oplossing.

Ook in Alkmaar waren er plannen voor het bouwen van een diakoniehuis. De diakonie was hiertoe financieel in staat na een legaat te hebben ontvangen van een rijke Alkmaarse. Het kocht het oude klooster dat eerder zowel het mannengasthuis als het pesthuis had gehuisd. Het inmiddels enigszins in verval geraakte complex kon voor een relatief lage prijs worden aangekocht.¹⁹⁰ Het aanstellen van de regenten was, net als de aanwijzing van bewoners, een zaak voor het college van diakenen. Onderstaande tekst was het eerste artikel uit het eerste reglement voor het huis.

"In dit huus zal niemand worden ingenomen als Weduwnaars en Weduwen geen kinderen tot last hebbende, en bejaarde perzoonen die zulke bediening genieten dat zy met voordeel in dit Huys zullen kunnen onderhouden werden, welke Perzoonen vyftig Jaar en daar boven oud zullen moeten zyn, ten zy dat zy gebreckelyk, aan de teering of 't water enz. en dus onbequaam om de kost te winnen waaren, welke alle zullen moeten vier jaar Ledematen geweest zyn en ses jaaren hier gewoont hebben, dog zullen niet meerder als veertig en op het allermeest vier-en-veertig perzoonen moogen ingenomen werden, en geen anderen als die gealimenteerd moeten werden, en die geenen die door de Broederen Diaconen, aangezegt is om in het voors. Huys te woonen en zulks wygert zal van de Alimentatie die hy geniet ontsteken zyn."

Uit bovenstaand citaat blijkt de financiële winst die de diakenen hoopten te behalen. Bewoning was

¹⁸⁴ Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 174.

¹⁸⁵ Damme, *Armenzorg en de staat*, 43.

¹⁸⁶ Heijden, M. van der, 'Contradictory interests: work, parents and offspring in early modern Holland', in: *The history of the family*, vol 9, no. 4 (2004), 355-370; 364.

¹⁸⁷ Loo, L. Frank van, *Armelui. Armoede en bedeling te Alkmaar, 1850-1914*, Bergen (1986), 127.

¹⁸⁸ Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 210-217.

¹⁸⁹ Vlis, *Leven in armoede*, 135, 217-220.

¹⁹⁰ Eerden, P. van der, 'Het "Hof van Sonoy". Bouw- en bewoningsgeschiedenis', in: red. Bijl, M. van der ea, *Artistiek en ambachtelijk, Alkmaarse historische reeks*, nummer 9, Hilversum (1993), 9-56; 34.

bedoeld voor hen, die gezien hun hoge bedélingsbedrag beter in het huis geplaatst konden worden, maar ook in staat waren te werken. Beoogde bewoners waren alleen gezonde vijftigplussers.

De vroedschap stemde in met het gevormde reglement en erkende het diakoniehuis als godshuis, met daarbij alle voordelen van dien. Ook de Staten van Holland onthieven het huis van belasting. Na verbouwing werd het huis geopend en namen in 1744 de eerste bewoners hun plek in het huis in. Het huisreglement van 1744 was als volgt. De bewoners aten driemaal daags samen in de eetzaal, niet zonder gebeden te hebben. Religie was belangrijk, er moesten tijdens de maaltijd bijbels versen worden voorgelezen en de bewoners moesten minimaal één keer per week naar de kerk. Uit het voorgaande bleek, dat bewoners in staat moesten zijn tot handwerk, en dit werd dan ook binnen het huis verwacht. Wassen, schoonmaken, kleding herstellen, schoenpoetsen en boodschappen doen waren taken voor de bewoners. Ook kon het huis iemand laten werken voor een lidmaat of gealimenteerde buitenshuis. Sterke drank was verboden voor allen, tabak roken alleen voor de vrouwen. Iedereen moest 's winters om 8 uur en 's zomers om 9 uur binnen zijn. Overdag mochten bewoners alleen uitgaan als ze hun taken hadden volbracht en toestemming hadden van de vader. Bewoners moesten zich netjes gedragen en er goed uitzien, zowel binnen- als buitenshuis. Bewoners mochten geld verdienen door te werken, maar een deel van hun salaris moesten ze afdragen.¹⁹¹ Klagen over het huis was niet toegestaan, zeker niet buitenshuis. De bewoners moesten dienen als toonbeeld van de liefdadigheid van de diakonie, en niet als bewijs dat de diakonale zorg zo goedkoop mogelijk moest worden aangeboden.¹⁹²

Samen met de particulier gestichte hofjes moet het armenhuis voor veel oudere armen onmisbaar zijn geweest. Mensen die niet meer goed (genoeg) zelfstandig konden wonen en die niet het geld hadden om zich in te kopen in een gasthuis, werden op deze manier volledig bedeed, met voedsel, huisvesting en kleding, "zodanig (...), als haar na de staat van de Diakonie zal oorbaar dunken...". Toch zijn er aanwijzingen dat inwoning in het huis niet altijd even fijn was. Niet alleen werd het eerste punt uit het eerste reglement, hierboven geciteerd, afgesloten met de mededeling dat zij die geselecteerd waren voor bewoning van het huis, slechts konden weigeren door hun bedéling op te geven. Ook werd klagen herhaaldelijk verboden, reeds in het reglement van 1744, maar later ook herhaald in het vernieuwde reglement van 1777. Vooral klachten over het eten lijken niet uitzonderlijk te zijn geweest. Zo stond er in het 'familieboek' van de diakonie het geval van Antje Canvis beschreven. Zij bedankte in 1762 voor verdere alimentatie, 'uijt vrees van in t huijs te raken'. Blijkbaar redde ze het niet zonder de bedéling, want datzelfde jaar nog belandde Antje alsnog in het 'huijs'.¹⁹³

Eind 19e eeuw beklaagde Pieter Arkenbout, auteur van het autobiografische werk *Korte levensschets*, zich over het wonen in een armenhuis. Hij lijkt sympathiek te zijn geweest jegens ouderen als Antje, die bang was om in het huis te moeten wonen.

"Ieder, die de praktijk der armenzorg kent, zal verschillende voorbeelden kunnen bijbrengen, dat oude mannen en vrouwen een zeer treurig leven in eigen huis duizendmaal verkozen boven de veel betere huisvesting in een gesticht voor oude lieden. Het denkbeeld, dat zij niet meer naar hun zin zouden kunnen leven, dat zij permissie zouden moeten vragen om uit te gaan en dat zij verplicht zouden zijn om op een bij reglement vastgesteld uur weer terug te

¹⁹¹ RAA, toegangsnummer 10.4.010, Archief van de hervormde gemeente Alkmaar: Diakonie, inventarisnummer 327.

¹⁹² RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 2064.

¹⁹³ RAA, Diakonie, inventarisnummer 334.

keeren, is hun geheel en al onverdragelijk. (...) De algemene regel (...) is, dat oude lieden van dezelfde sekse gezamenlijk in groote zalen hunne maaltijden gebruiken. Er is in deze gemeenschappelijkheid iets hinderlijks voor den Hollander, die gehecht is aan zijn woninkje, waar hij zich 'thuis' voelt. En ook dit is een reden, waardoor het godshuis dikwijls beschouwd wordt als *eene laatste toevlucht waar slechts zij heengaan die niets meer te hopen hebben*.¹⁹⁴

De aanklacht van Arkenbout had een ander karakter dan klachten over voldoende en voedszaam eten en drinken. Tucht was in deze armenhuizen een belangrijk thema. Er moest geluisterd worden, en iedere overtreding van de huisregels werd bestraft met straffen als het zitten aan een apart tafeltje tot het geketend worden aan een zwaar blok.¹⁹⁵ In Alkmaar was dit niet anders. In 1850 mochten de houtblokken met pensioen. Deze straf werd blijkbaar als achterhaald gezien, want de blokken werden aan het stedelijk museum geschonken.¹⁹⁶

Het diakoniehuis na 1776

Het diakoniehuis, dat in 1744 een mooie toekomst tegemoet leek te zien, was dertig jaar later voor de diakonie een financieel blok aan het been geworden, zoals het daadwerkelijke houtblok was geweest voor de tuchtelingen onder de bewoners. Onderzoek door zowel de diakenen als de vroedschap leverden een negatief beeld op van de financiële huishouding. Bij de stichting waren de diakenen uitgegaan van een bestedingsbedrag van 80 gulden per bedeelde per jaar. Vermenigvuldigd met de 44 inwoners zou dit neerkomen op een bedrag van 3.520 gulden per jaar. Tijdens het eerste decennium van zijn bestaan voldeed het huis aan deze norm door gemiddeld 3.414 gulden per jaar uit te geven, maar een decennium later was dit bedrag gestegen tot 4.517 gulden per jaar, om in het derde een hoogte van gemiddeld 5686 gulden per jaar te hebben. Verschillende analyses noemden oorzaken voor dit sterk gegroeide uitgavenpatroon. De vroedschap dacht dat de te hoge kosten vooral zaten in de duurte van de voeding en de hoogte van het zak- en kleedgeld. De diakenen noemden het toegenomen aantal mannen in het huis (in 1751 was het oorspronkelijke aantal van 4 mannen verhoogd tot 6, later tot 10), en het snelle wisselen van regenten. Sanering zou pas mogelijk zijn bij het vast aanstellen van regenten.

De kerkeraad dacht hier anders over. Het was de hoge kosten van het diakoniehuis zat en schreef aan de vroedschap "hoe eerder hoe liever (...) dat dat hujs de bodem mogt werden ingeslagen". De vroedschap was het hier niet mee eens. Blijkbaar was de aanwezigheid van een dergelijk huis de burgermeesters veel waard. Wellicht had men hier reeds plannen, om aalmoezeniersamen in het huis onder te brengen. Hiertoe besloot de vroedschap zelf de controle over het huis op zich te nemen. Op 9 december werd de resolutie aangenomen en per 1 mei 1776 ging het nieuwe reglement in het huis gelden. Het eerste artikel van het oude reglement was veranderd, en liet nu de helft van de regenten benoemen door de vroedschap en de andere helft door de kerkeraad. Het regentencollege stond onder leiding van een, door de vroedschap benoemde, "praesident regent". Jaarlijks moesten de regenten aan zowel de kerkeraad als aan de vroedschap de rekeningen verantwoorden.

Het lukte de nieuwe regenten overtuigend om de kosten terug te brengen. Uiteindelijk waren

¹⁹⁴ Arkenbout, P., 'Korte levensschets', zoals aangehaald in: Leeuwen, *Zoeken naar Zekerheid*, deel II, 71.

¹⁹⁵ Spaans, 'Sociale zorg', 285.

¹⁹⁶ Vis, *Oud en arm*, 78-79.

de gemiddeld uitgaven tussen 1776 en 1785 4.431 gulden per jaar. In 1777 werd naast het instellen van een nieuw reglement tevens een overeenkomst gesloten met de regenten van het aalmoezeniershuis. Wanneer de diakenen geen eigen bedeeden rendabel in het huis konden plaatsen, konden ook gealimenteerden bij de aalmoezeniers worden toegelaten, mits het gereformeerden waren. Dit zou voor beide colleges rendabel zijn, aangezien de aalmoezeniers minder betaalden voor een plaats in het huis dan voor particuliere besteding, terwijl ze alsnog meer betaalden dan de kosten die de regenten van het diakoniehuis aan de bewoner hadden. De vaste kosten, onafhankelijk van het aantal inwoners, werden geraamd op zo'n 1.500 gulden per jaar. De nieuwe regenten bedachten, dat het verdelen van deze vaste kosten over zoveel mogelijk bewoners schaalvoordelen op zouden leveren. Als gevolg liet men steeds meer bestedingen van de aalmoezeniers toe.¹⁹⁷

Onder leiding van de diakenen waren er altijd 44 inwoners geweest, behalve soms in tijden van duurte, maar nooit meer. Tussen 1776 en 1780 steeg het aantal bewoners tot 50, in 1785 tot 61. Van deze bewoners waren er 7 of 8 afkomstig van de aalmoezeniers. Het feit dat de uitgaven aan voedsel niet proportioneel toenam met het aantal bewoners, is een duidelijk teken van sanering. Dezelfde hoeveelheid voedsel en kleding voor meer bewoners geeft ook niet het gevoel, dat de leefomstandigheden in het huis beter werden. Dit is voor de kerkeraad een van de redenen geweest om het bestuur van het diakoniehuis weer in gereformeerde handen te willen krijgen. In diakonie en kerkeraad was men bezorgd over het strenge en zuinige bewind in het huis, en de imagoschade die dit opleverde.¹⁹⁸ De kerkeraad eiste in een dik pak papier de zeggenschap over het diakoniehuis terug van de burgermeesters. Het belangrijkste argument van de diakenen was, dat zij het zelfbeschikkingsrecht verloren waren over hun bedéling. Zij wezen de burgermeesters erop, dat zelfs de getolereerde gezindtes het recht hadden, zélfs de katholieken, zonder bemoeienis van de vroedschap hun armen te bedelen. Na enige correspondentie stemde de vroedschap ermee in, de resolutie uit 1775 in te trekken. Voorwaarden waren, dat de kerkeraad de verdienste van de door de vroedschap benoemde regenten zou erkennen, dat de regenten niet meer op kosten van het huis de maaltijd mochten genieten, en dat de overeenkomst met de aalmoezeniers van kracht bleef.¹⁹⁹

Joke Spaans zegt over de 18^e eeuwse armenhuizen, dat ze in de praktijk niet goedkoper waren dan uitbesteding.²⁰⁰ Gemiddeld werd er in het decennium 1776-1785 4.431 gulden uitgegeven, verdeeld over gemiddeld 52 bewoners. Als 8 van deze bewoners afkomstig waren van de aalmoezeniers, dan leverden zij achtmaal 95 gulden per jaar op, een bedrag van 760 gulden. De overige 44 bewoners kostten dus 3.671 gulden, bijna 81 gulden per persoon. De diakenen gaven reeds toe, dat ze geen gealimenteerden meer hadden die hen zoveel kostten. Een besteding die voor twintig stuivers per week op de bedélingslijst stond, kostte de diakonie inclusief turf, brood en kleding op jaarbasis niet meer dan 70 gulden, en dat was al een hoog bedrag. In deze situatie was er dus geen winst voor de diakenen, en lijkt Spaans' hypothese te worden bevestigd. Schaalvergroting was waarschijnlijk de enige manier om de kosten van het huis in bedwang te houden. In 1790 was het aantal bewoners op een hoogtepunt gekomen van 86.²⁰¹ Het is onzeker of het bij een dergelijke bezetting goedkoper was dan thuis bedélen of particulier besteden; maar los daarvan, moet een danig hoog aantal inwoners ten koste gegaan zijn van de levensstandaard. Het aantal slaapplekken

¹⁹⁷ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 2064.

¹⁹⁸ Vis, *Oud en Arm*, 87-89.

¹⁹⁹ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 2064.

²⁰⁰ Spaans, 'Sociale Zorg', 286.

²⁰¹ Vis, *Oud en arm*, 87.

werd niet uitgebereid en men moet met 86 bewoners dus ongeveer twee bewoners in een bedstee hebben gehad. Dat er daarnaast over het eten werd geklaagd, is ook niet verwonderlijk. Zo bleef er van een ander motief om een armenhuis te bouwen, het verbeteren van het imago van de instelling die de bouw mogelijk maakte, ook maar weinig over.

Door de vaste kosten te delen door het aantal bewoners en ervan uit te gaan dat de variabele kosten per bewoner (eten, drinken, kleding) gelijk bleven, kunnen we berekenen dat de totale uitgaven van het huis gedeeld door het aantal bewoners in 1790 ongeveer 73 gulden per persoon was. Het huis verdiende dan dus aan iedere aalmoezeniersarme, die voor 95 gulden werden besteed, 22 gulden per jaar. Voor het huis was dit mooi meegenomen.²⁰²

Conclusie

In vergelijking met andere steden was de situatie in Alkmaar niet uitzonderlijk. De stedelijke aalmoezeniers waren de grootste bedélers in de 17e eeuw. Confessionele armenzorg bestond, maar de enige erkende confessionele instelling was de gereformeerde diakonie. De andere instellingen kunnen door hun beperkte juridische status niet groot zijn geweest. Dit leidde tot een situatie waarin de aalmoezeniers (deels) zorg droegen voor veel arme katholieken, remonstranten, lutheranen en doopsgezinden.

Zolang de economische situatie dit toeliet, werd dit blijkbaar niet als een probleem gezien. Binnen het humanistische en het calvinistische denken werd de stad gezien als verantwoordelijk voor de armenzorg. Economisch moeilijkere tijden noopten de stad in 1693 echter tot een nieuwe tactiek, namelijk het afstoten van de verantwoordelijkheid voor zoveel mogelijk van haar verarmde inwoners. Daarbij werd rekening gehouden met de financiële daadkracht van de confessionele armenzorginstellingen, zoals in het vorige hoofdstuk duidelijk werd. Het stadsbestuur was succesvol in het afstoten van de zorg voor kleinere gemeentes, zoals de remonstranten en de doopsgezinden, maar noch de wetgeving van 1693, noch het door de aalmoezeniers slecht nageleefde verbod op het bedélen van katholieken uit 1734, hadden tot gevolg dat de stedelijke armenzorg van deze verantwoordelijkheid werd ontslagen. Tot het einde van de 18e eeuw bleef een aanzienlijk deel van de katholieken en lutheranen door de aalmoezeniers bedeed worden, zelfs na de erkenning van het Roomsche armencomptoir.

De zorg voor gereformeerde armen moet de vroedschap, gezien de aanwezigheid van een goed functionerende gereformeerde diakonie, ook een doorn in het oog geweest zijn. In de 18e eeuw werd de zorg die de aalmoezeniers van de diakonie overnamen steeds minder. Afspraken tussen aalmoezeniers en diakenen leidden tot een verlaging van de inwoningseis die de diakenen hanteerden, zorgden ervoor dan bij gemengde huwelijken de kosten werden gedeeld, net als na 1754 de bedéling van lidmaten onder censuur. Toch kunnen we stellen dat de stedelijke armenzorg, in tegenstelling tot bijvoorbeeld die in Zwolle en Leeuwarden, verantwoordelijk bleef voor een aanzienlijk deel van de populatie die lidmaat was van een kerkgemeente. Wellicht was dit mogelijk, omdat Alkmaar een relatief kleine stad was.

Met het diakoniehuis had de diakonie vanaf 1744 een belangrijke nieuwe instelling in handen. Dit huis moest een positief effect hebben op de religieuze ontwikkeling van haar bewoners, op de financiële positie van de diakonie en op het imago van zowel de diakonie als van de individuele diakenen en regenten. Het huisreglement geeft de indruk dat dat eerste doel behaald werd, maar verder onderzoek wijst uit dat het huis noch rendabel, noch prestigieus was. Dit neemt niet weg dat de instelling een belangrijke rol heeft gespeeld in de Alkmaarse armenzorg, door honderden

²⁰² RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 2064.

verarmde, oudere inwoners een plek te bieden om de oude dag door te brengen. Deze functie werd door de vroedschap erkend, in de weigering het huis op verzoek van de kerkeraad te sluiten. De burgermeesters moeten in ieder geval de toegevoegde waarde voor de aalmoezeniers hebben ingezien, en wellicht de sociale functie van het huis.

Hoofdstuk 4: Onderzoek naar diakoniehuizen in 1775

Om inzicht te krijgen in de mensen die door de diakenen in een diakoniehuizen bedeed werden, heb ik onderzoek gedaan naar de toelating van armen tot het Alkmaarse diakoniehuis. Ik heb gekeken naar de admisie in het jaar 1775. Dit heeft verschillende redenen. Ten eerste kon ik op deze manier de gegevens vergelijken met die van een ander armenhuis, het lutherse diakoniehuis in Amsterdam, om te zien wat definiërend was aan deze vorm van armenzorg en wat bijzonder was voor het Alkmaarse. Daarnaast speelt hier de aanwezigheid van gegevens een rol. Niet alleen was de administratie van het huis noodzakelijk om te zien wie er in 1775 in het huis werd toegelaten, daarnaast was de administratie van de diakenen nodig om verdere gegevens over hun inwonerschap en lidmaatschap te hebben. Tussen 1777 en 1808 ontbreekt de administratie van het Alkmaarse huis in het archief. 1775 Zou voor beide huizen een voor de 18e eeuw redelijk representatief jaar moeten zijn. Het huis in Amsterdam is dan enkele jaren op gang, terwijl het huis in Alkmaar na 1775 met veel bestuurlijke veranderingen te maken krijgt. De gegevens over de Amsterdamse bewoners zijn afkomstig uit het notulenboek van de diakonievergadering, waarin de diakenen de nieuwe bewoners keurden en hun gegevens genoteerd werden.

In het licht van het onderzoek van Van de Pol en Kuijpers naar de migratie van vrouwen naar de Noordelijke Nederlanden, is het interessant om te kijken of in dit onderzoek inderdaad naar voren komt dat vrouwen vaker in de armenzorg terecht kwamen dan mannen, en of dit vaker gebeurde met migranten dan met autochtone inwoners. Onderzoek naar begraafplaatsen in Amsterdam eind 17^e eeuw laat in ieder geval een vrouwenoverschot zien, dat bij alle begraafplaatsen meer vrouwen dan mannen werden begraven, en dat dit verschil het grootst was bij de begraafplaats in het havengebied, waar veel migranten woonden, en vrouwen van VOC matrozen.²⁰³ Gezien de verschillende rollen die Alkmaar en Amsterdam vervulden in de 18^e eeuw, namelijk Amsterdam de rol van internationaal centrum en Alkmaar die van regionaal centrum, is het interessant om te zien welke verschillen er tussen de twee diakoniehuizen zullen bestaan.

Amsterdam: evangelisch-luthers diakoniehuis

In Amsterdam besloot de evangelisch-lutherse diakonie in 1768 tot het bouwen van een diakoniehuis. Zoals eerder gezegd werd dit door de vergadering nodig geacht, omdat de oudere bedeedden zich slecht verzorgd voelden en de jongeren niet werden opgeleid tot goed christen. Net als in Alkmaar sprak ook uit het Amsterdamse besluit een zeker financieel rendementsdenken, want men bedacht dat er minimaal 300 bewoners moesten komen om het huis rendabel te maken. In 1771 mochten de eerste bewoners naar binnen, toen het huis nog niet geheel af was.²⁰⁴ Bij de officiële opening in 1772 waren er 450 of 460 normale bedstedes, waarbij mannen, vrouwen en later kinderen door elkaar sliepen. Bewoners gaven hun bezit en de aanspraak op eventuele erfenissen op aan het huis.²⁰⁵

Het reglement in het huis leek sterk op die in het diakoniehuis aan de Nieuwesloot in Alkmaar. Ook hier gold dat bewoners vroeg op moesten, gezamenlijk aten en dineerden onder gebed en bijbelverhalen, en dat dronkenschap en misdragingen fors bestraft werden. 's Zondags kwam er een predikant langs, zodat de bewoners geen plaats in de kerk zouden innemen, geen overbodige

²⁰³ Kuijpers, *Migrantenstad*, 102-103.

²⁰⁴ SAA, toegangsnummer 381, archief van de evangelisch-lutherse gemeente; diakonie, inventarisnummer 240.

²⁰⁵ Styl, S., *Amsterdam, in zyne geschiedenis, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe, beschreeven. : Om te dienen ten vervolge op het werk van Jan Wagenaar, historieschryver der stad. Vierde stuk*, Amsterdam (1802), 475-478.

luxe voor een huis met een dergelijke capaciteit. Nadat ook kinderen in het huis hun plek kregen, werd er een meester aangenomen die vooral bekwaam godsdienstig les moest geven.²⁰⁶ Duidelijk is, dat de diakenen hechtten aan godsdienstige vroomheid en tucht in het huis.

Aspirant inwoners van het diakoniehuis werden gepresenteerd voor de diakonievergadering. Daar werd de geboorteplaats, leeftijd en het jaar van lidmaatschap genoteerd van diegenen die geschikt geacht werden om in het huis te wonen. Hierdoor is het ons bekend, wat voor soort mensen hiervoor in aanmerking kwamen. Wie aan een fysiek ongemak leed, werd onderzocht door een dokter. Voor de toelating hadden de diakenen de volgende leidraad:

"Subjecten, die men in dit huijs sal alimenteeren [...] Alle sodanige mans en vrouws personen dog niet onder de 60 jaeren oud & niet in staat sijnde hun met haarer handenwerk en een bequaame maandelijksche bediening te kunnen geneeren en ten minste 10 jaeren ledemaet onzer gemeente geweest zijnde; edog gebrekkelijke personen blijven onbepaalt so van jaeren als andersints na goedvinden van dienend collegie van Diaconen."

In Amsterdam werden alleen zestigplussers toegelaten, niet meer in staat om zichzelf met arbeid te onderhouden, en trouw lid van de lutherse gemeente. Net als in Alkmaar blijft er ruimte om "gebrekkige personen" alsnog in het huis te plaatsen, ondanks dat zij neit aan de bovengenoemde eisen voldeden. Van de 79 nieuwe bewoners in 1775 was er slechts één helemaal geen lid van de gemeente, Matthijs Christiaan Peetering, een wees van 17 jaar wiens vader ook bewoner van het huis was geweest.²⁰⁷

²⁰⁶ SAA, Diakonie, inventarisnummer 240.

²⁰⁷ Idem, inventarisnummer 5 en 6.

Onderzoeksresultaten Alkmaar

Inwoners Alkmaarse huis			
Geslacht		Huwelijkse staat	
Mannen	7	Weduwe of weduwnaar	14
Vrouwen	12	“Vrijer”	3
Totaal:	19	“Gesepareerd”	1
		Onbekend	1
		Totaal:	19
Leeftijd		Belijdenis/attestatie	
50+	16	Vóór 1771	16
50-	3	Onbekend	3
Totaal:	19	Totaal:	19

Zie voor een uitgebreide bronvermelding de bijlage.

Onderzoeksresultaten Amsterdam

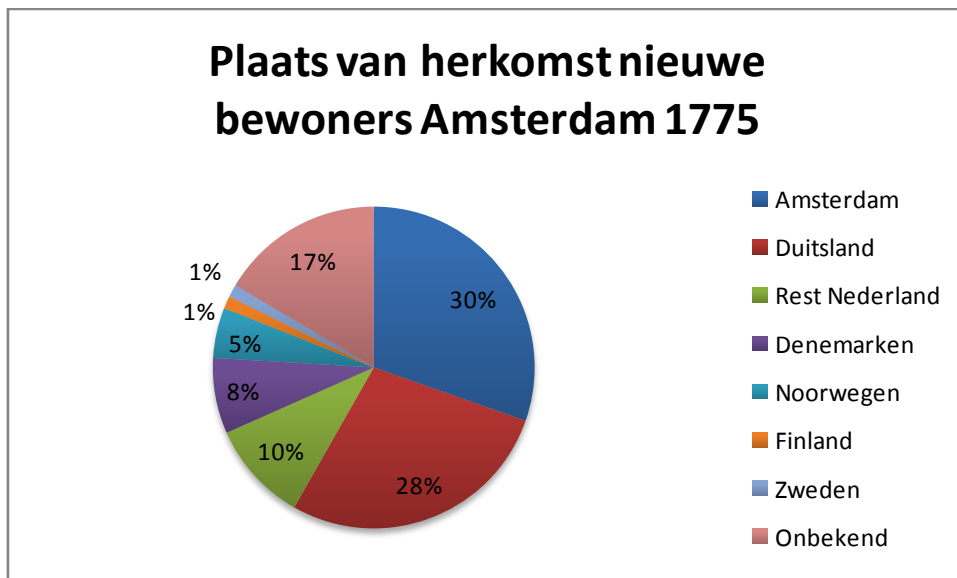
Inwoners

Amsterdamse huis

Geslacht		Lidmaatschap	
Man	22	Lidmaat vóór 1765	74
Vrouw	56	Lidmaat 1766-1774	4
Onbekend	1	Geen lidmaat	1
Totaal:	79	Totaal:	79

Leeftijd

60+	71
60-	8
Totaal:	79

Zie voor een uitgebreide bronvermelding de bijlage.

Analyse onderzoeksresultaten

Wat verklaart de verschillen tussen het Alkmaarse en het Amsterdamse huis? Ten eerste verschillen de twee steden in aantrekkingskracht van migranten. Zoals eerder gezegd fungeerde Alkmaar als een regionaal centrum. De migranten die naar Alkmaar toe trokken, waren voornamelijk afkomstig uit de directe omgeving. Uitzonderingen waren er. Zo kwam één nieuwe bewoner van 1775 uit Deventer, ruim buiten de provincie Holland. De kerkeraad bezat echter ook attestaties van mensen uit Amsterdam, en zelfs van mensen die uit Duitse landen afkomstig waren, maar niet veel.²⁰⁸ Amsterdam daarentegen was zeer bekend in het buitenland als centrum van werkgelegenheid, mede vanwege de nog steeds florerende handel van de VOC. Vooral uit het Heilige Roomse Rijk, het tegenwoordige Duitsland, kwamen veel migranten naar Amsterdam. Deze verschillen kwamen ook in uitdrukking in de omvang van de beide steden: Alkmaar had 8.400 inwoners, Amsterdam 240.000.

Op papier stelden de Amsterdamse diakenen zwaardere eisen aan de nieuwe bewoners dan de Alkmaarse. In beide steden was lidmaatschap van de gereformeerde kerk verplicht, maar in Amsterdam ging het hier om lidmaten van 10 jaar, terwijl de Alkmaarse bewoners 'slechts' vier jaar lid en 6 jaar woonachtig in de stad moesten zijn. Of het inwonerschap van zes jaar bereikt was, werd niet genoteerd in het bedélingsregister. Wellicht werd dit mondeling gecontroleerd, of op een eventuele acte van indenniteit opgezocht. In de praktijk lijkt het er echter op dat de belijdenis niet in Amsterdam gedaan hoefde te zijn, en dat in sommige gevallen een attestatie van buitenaf ook genoeg was. Dit gold in het geval van Maria Pietersz, die in het Zweedse Kalmar blijkbaar "Alsoud lidmaat" was geweest, maar in Amsterdam pas in 1770 was aangenomen. Verder werd de uitzondering gemaakt voor mensen die blind of anderszins ziekelijk waren.

Er zijn ook duidelijke overeenkomsten te zien in het toelatingsbeleid van beide huizen. Beide huizen lieten minder mannen dan vrouwen toe: in Alkmaar was 37% van de nieuwe bewoners mannelijk, in Amsterdam zelfs maar 28%. Gezien de eerder genoemde gegevens over migratie is dit niet verwonderlijk. Er waren, vooral in Amsterdam, nu eenmaal meer vrouwen die zich vestigden. Daarnaast waren vrouwen eerder afhankelijk, gezien de slechtere positie op de arbeidsmarkt.²⁰⁹ In Alkmaar waren hier andere redenen voor dan in Amsterdam, en mag aangenomen worden dat het aantal vrouwen in het huis niet representatief was voor het totaal aantal door de diakonie geholpen vrouwen. De regenten van het Alkmaarse diakoniehuis namen aan dat mannen bedélen duurder was, omdat zij geschoren moesten worden en meer aten. Zij hadden bij voorkeur meer vrouwen in het huis omdat er voor hen meer klusjes waren dan voor mannen.²¹⁰ De autochtone bevolking van de stad vormde in geen van beide huizen de meerderheid van de nieuwe bewoners. Opnieuw valt hier op dat in Amsterdam het aandeel lager lag dan in Alkmaar, verklaarbaar uit het feit dat migratie een grotere rol speelde in de Amsterdamse demografie.

Daarnaast is het duidelijk dat de diakenen zich in beide gevallen redelijk aan de inlatingseisen hielden die op papier stonden. In de overgrote meerderheid van de gevallen voldeden de nieuwe inwoners van 1775 aan de profielen die voor hen geschetst waren. Van de grenzen die de diakenen stelden aan de mensen die onder hun zorg dienden te vallen, werd maar weinig afgeweken. Er zijn wel uitzonderingen te vinden in het jaar 1775. In Alkmaar is er niet aangetekend waarom men een uitzondering maakte voor deze of gene bewoner, maar waar er van de regels werd afgeweken ging het meestal om mannelijke bewoners. Hoewel de regenten niet de voorkeur gaven aan meer mannen in het huis, zullen de diakenen het noodzakelijk geacht hebben. Het was voor hen het

²⁰⁸ RAA, Kerkeraad, inventarisnummer 157.

²⁰⁹ Pol en Kuijpers, 'Poor women's migration', 48-49.

²¹⁰ RAA, Alkmaar 1325-1815, inventarisnummer 2064.

voordeligst de duurst bedeelden in het huis te plaatsen, en dat waren vaak mannen. De diakenen hadden nog maar amper gealimenteerden in de boeken staan, die nog rendabel in het huis geplaatst konden worden.²¹¹ Bij de Amsterdamse diakenen zullen soortgelijke overwegingen hebben gegolden. In bijna alle gevallen waarbij van de leeftijds- of lidmaatschapseis werd afgeweken, was er sprake van een medische grond. Het uitbesteden van deze gealimenteerden zou waarschijnlijk erg kostbaar zijn. Een andere verklaring kan zijn, dat de diakenen de behoefte voelden hun geloofsgenoten te helpen. Dit lijkt het geval voor Johan Bartold Uijthof, die een plaats op het huis kreeg terwijl hij pas dat jaar lidmaat was geworden. Hij was afkomstig uit Gütersloh, dus buiten de Republiek, en was 69 jaar oud. De man was blind geworden en zal zich zonder bedéling niet hebben kunnen redden. De diakenen hebben deze man, ondanks dat zij niet voor hem verantwoordelijk waren, toch een plek in het huis gegeven. Uitzonderingen werden blijkbaar gemaakt voor die armen, die zich verdienstelijk opstelden, of in de terminologie van de humanistische hervormers, de "ware" of "vrome" armen.

De resultaten van dit onderzoek sluiten goed aan bij het onderzoek van Van de Pol en Kuijpers over de migratie van vrouwen naar Amsterdam. Zij constateren dat migratie lang als een mannelijk fenomeen is gezien, maar dat de migratie van vrouwen net zo omvangrijk was als die van mannen. Van de Pol toonde aan dat in Amsterdam, en vooral in het door veel migrantenvrouwen bevolkte havenkwartier, aanzienlijk meer vrouwen werden begraven. In dat havengebied waren dat 139 vrouwen voor elke 100 mannen.²¹² Vrouwen werden naar Holland, en voornamelijk Amsterdam, gelokt door de belofte van werk, huwelijkskansen en armenzorg. Hun hypothese wordt bevestigd in dit onderzoek, waarin we zien dat de meerderheid van de nieuwe bewoners van het Amsterdamse diakoniehuis vrouwelijk is, en dat de meesten van hen niet in Amsterdam zijn geboren. De vrouwelijke migranten waren blijkbaar vaak afhankelijk van de armenzorg. Interessant is dat ook in Alkmaar soortgelijke cijfers te zien zijn. Ook daar is een groot deel van de nieuwe bewoners van buiten de stad afkomstig. Ook voor een minder grote stad dan Amsterdam gold wellicht, dat migranten het moeilijker hadden dan autochtone inwoners.²¹³ Van der Vlis concludeert ook dat veel vrouwen in de armenzorg zaten naar aanleiding van haar onderzoek naar armenzorg in Delft. Ruim 62 procent van de vrouwen in het door haar onderzochte cohort was vrouw, iets wat Van der Vlis toeschrijft aan de economische kwetsbaarheid van vrouwen, voornamelijk wanneer ze alleenstaand waren.²¹⁴ Ook in Zwolle werden er aanzienlijk meer vrouwen dan mannen bedeeld. In ruim de helft van de bedeelde gezinnen ging het om een alleenstaande vrouw, met of zonder kinderen. Dit was slechts in 5,8 procent van de gevallen een alleenstaande man met of zonder kinderen. Van Wijngaarden heeft hiervoor verschillende verklaringen. Naast een hoeveelheid soldatenvrouwen, was het voor mannen een grotere horde om bedéling aan te vragen dan voor vrouwen. Ondanks deze redenen denkt ook Wijngaarden dat alleenstaande vrouwen een groter risico liepen om in armoede te vervallen dan mannen.²¹⁵ Dit gold dus niet alleen voor Amsterdam, maar ook voor kleinere steden.

²¹¹ Idem, inventarisnummer 2064.

²¹² Kuijpers, *Migrantestad*, 102-103.

²¹³ Pol en Kuijpers, 'Poor women's migration', 55-58.

²¹⁴ Vlis, *Leven in armoede*, 73-77.

²¹⁵ Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 87-89.

Conclusie

VVD en PvdA kwamen na het bed-bad-brooddebat tot een overeenkomst. De uitgeprocedeerde asielzoekers hadden tijdelijk recht op opvang, al werd de invulling van het woord 'tijdelijk' niet duidelijk. In zeker zin gaan de politieke partijen van nu verder dan het Alkmaarse stadsbestuur in de 17^e en 18^e eeuw gingen. Als daar werd vastgesteld dat iemand niet behoorde tot het systeem van sociale zekerheid, kreeg hij of zij hoogstens een nacht in de baaierd en wat reisgeld.

De onderzoeksvraag: "Hoe veranderde de stedelijke en gereformeerde armenzorg in 17e en 18e eeuws Alkmaar ten aanzien van de groepen die geholpen werden?", is kort te beantwoorden: eigenlijk maar weinig. De stedelijke armenzorg kenmerkte zich door duurzaamheid. Het lijkt erop dat de stad met de inwoningseis van twee à drie jaar een goede balans had gevonden, waarbij nog steeds genoeg mensen naar Alkmaar toe trokken, maar de armenzorg niet overspoeld werd door arme nieuwkomers. Zorg voor wezen en zieken bleef aangeboden worden gedurende de gehele 17e en 18e eeuw, al verschoof de ziekenzorg naar het pesthuis. De gasthuizen werden exclusiever, wat betekent dat arme ouderen door de aalmoezeniers uitbesteed moeten zijn geweest bij particulieren. Zelfs de grootste verandering in het bedélingsbeleid, de verschuiving richting meer confessionele armenzorg in 1693, veranderde relatief weinig. Veruit de grootste getolereerde gemeente, de katholieken, bleek niet in staat voor de eigen armen te zorgen, en katholieken bleven afhankelijk van de aalmoezeniers.

Het beeld dat in hoofdstuk één wordt geschetst over de armenzorg in de Noordelijke Nederlanden, komt overeen met het onderzoek naar de ontwikkeling in de armenzorg in Alkmaar in hoofdstuk twee. De vergelijkingen met Delft, Zwolle en Leeuwarden tonen de verschillen die onvermijdelijk ontstonden tussen deze autonome steden, maar ook de overeenkomsten in de grote lijnen. In al deze steden ontstond eind 16e eeuw een gerationaliseerd netwerk van stedelijke armenzorginstellingen. Hoofdstuk twee geeft het beeld van een rationeel sociaal systeem, waarin iedereen die lang genoeg in de stad woonde gebruik kon maken van voorzieningen die gezondheidszorg, armenzorg, wezenzorg en bedéling aan huis regelden. Deelname aan het systeem werd gereguleerd door de acten van indemniteit in combinatie met de inzet van homans. Deze twee mechanismen controleerden hoe lang een subject inwoner was van de stad, en of de persoon in kwestie financieel in aanmerking kwam voor bedéling. Bleek dat de persoon nog geen twee jaar in de stad had gewoond, of keurden de burgermeesters hem of haar af wegens een andere reden, zoals misdraging of het feit dat de persoon niet zo hulpbehoevend was als hij of zij deed voorkomen, dan kwam deze persoon niet in de bedélingsboeken terecht. Dit systeem van sociale voorzieningen en exdusieve mechanismen bevestigt het beeld dat Van der Heijden, Van Leeuwen en Prak geven van de armenzorg in het Nederland van de Vroegmoderne tijd, en weerlegt het beeld van De Swaan.

Net als in andere steden nam ook in Alkmaar het gecentraliseerde karakter van de armenzorg enigszins af aan het einde van de 17^e eeuw. Dit lijkt de theorie van Nederveen Meerkerk en Vermeesch te bevestigen, dat steden die in hoge mate gecentraliseerde armenzorg slechts konden aanbieden in tijden van economische groei, zoals tijdens de Gouden Eeuw. De decentralisatie van de armenzorg betekende in Alkmaar dat er nieuwe toelatingseisen ontstonden voor de hulpbehoevenden. Waren zij lidmaat van een kerkegnootschap, dan vielen ze niet meer onder de verantwoordelijkheid van de stedelijke armenzorg. Ook werden met de gereformeerden met wie een dergelijke regeling al bestond, extra afspraken gemaakt om de verantwoordelijkheid voor de gereformeerde armen zoveel mogelijk bij hun eigen diakonie te leggen. Overigens is de overgang naar de 18^e eeuw in Alkmaar nauwelijks een breuk te noemen, zoals dat in Leeuwarden en Zwolle meer het geval was.

In hoofdstuk drie zien we dat de tot 1693 enige erkende, en daarmee grootste en rijkste confessionele armenzorginstelling de gereformeerde diakonie was. Bij andere diakonieën was er waarschijnlijk moeite de eigen armen te bedélen, mede doordat ze niet erkend werden en dus geen formele fondsen konden vormen. In de 18e eeuw maakten de stedelijke aalmoezeniers afspraken met de katholieken en de remonstranten, die niet in staat bleken de bedéling zelf te regelen. Met de doopsgezinden werden dergelijke afspraken niet gemaakt, wellicht omdat zij wel in staat waren om voor de eigen armen te zorgen. Bij de joden kunnen er andere redenen hebben gespeeld waarom er geen afspraken werden gemaakt.

De gereformeerde diakonie bleef de grootste confessionele bedélende partij. De oprichting van het diakoniehuis bood hen nog meer mogelijkheden. In het licht van de exclusiever wordende gasthuizen zal de vroedschap dit initiatief hebben toegejuicht, evident in de afspraken die tijdens de overname van het beheer van het huis werden gemaakt met de aalmoezeniers.

Veranderingen in de gereformeerde armenzorg kwamen onder druk van de vroedschap tot stand. De vereiste tijd van inwoning werd in 1728 bijgesteld van zes naar vier jaar, en gereformeerde vrouwen en hun kinderen werden bedeed, ook als ze onderdeel waren van een gemengd gezin. Ook werden de diakenen in 1754 gedwongen om mee te betalen aan de lidmaten onder censuur. De grootste verandering in de diakonale armenzorg was de oprichting van het diakoniehuis in 1744. Veel oudere bedeeden werden niet langer bij particulieren uitbesteed, maar in één groot huis ondergebracht. In dit huis kwamen na 1776 ook aalmoezeniersarmen te wonen.

De onderzoeksresultaten uit hoofdstuk vier zijn zeer interessant. Vooral in Amsterdam lijkt de grote hoeveelheid vrouwen in het huis een bevestiging van de theorie van Kuijpers en Van de Pol, vooral omdat veel van hen migranten en zelfs van buiten de Republiek afkomstig waren. In Alkmaar had het hoge aandeel vrouwen waarschijnlijk andere oorzaken, aangezien ruim driekwart van de zalen in het Alkmaarse huis in deze tijd nog voor vrouwen bedoeld was. In Alkmaar is het zeer interessant om te zien dat ook daar de helft van de nieuwe bewoners niet uit de stad zelf afkomstig was. Dit bevestigt de hypothese van Van der Pol en Kuijpers, die concluderen dat migranten een slechtere uitgangspositie hadden dan autochtone bewoners, en dus vaker in de armenzorg terecht kwamen. Over de codusie die zij trekken over vrouwen in de armenzorg is helaas geen duidelijke uitspraak te doen aan de hand van het Alkmaarse voorbeeld.

Verder onderzoek is gewenst naar de armenzorg in Nederland. Onderzoek naar de geschiedenis van de armenzorg in verschillende steden, zoals die door Spaans, Van der Vlis en Van Wijngaarden, geven de mogelijkheid goed te vergelijken tussen steden. Anderzijds zou onderzoek naar één specifieke soort instelling in verschillende steden, zoals Looijesteijn deed met hofjes voor het project *Giving in the Golden Age*, veel licht kunnen werpen op de werking van instellingen als gasthuizen of pesthuizen. In het verlengde van deze scriptie en het onderzoek van Kuijpers en Van de Pol zou onderzoek naar bewoners van instellingen in VOC steden als Delft en Rotterdam ons meer inzicht kunnen geven, in de aantrekkelijkheid van deze steden voor migranten in vergelijking met Amsterdam.

Dankwoord, bronnen- en literatuurlijst

Dankwoord

Ten eerste wil ik Manon van der Heijden bedanken, die me bij het maken van deze scriptie gestuurd heeft, geholpen heeft met literatuur en aangemoedigd heeft. Ik wil de archivariissen uit Amsterdam, Leiden en Alkmaar bedanken voor de hulp en interesse. Vooral in het Alkmaarse archief, waar ik veel tijd heb doorgebracht, heb ik me steeds erg welkom gevoeld. Mijn ouders hebben me tijdens het schrijven altijd gesteund, waarbij mijn moeder ook nog de foto op het voorblad heeft gemaakt. Als laatste dank ik Joanne de Bruin voor het maken van de mooie taartdiagrammen, iets wat mijn kunnen te boven gaat.

Bronnen

- Erfgoed Leiden en Omgeving (ELO): toegangsnummer 0520, Archief der Nederlands hervormde diakonie te Leiden.
- Regionaal archief Alkmaar (RAA): toegangsnummer 10.4.010, Archief van de hervormde gemeente Alkmaar: Diakonie.
- RAA: toegangsnummer 10.1.1.001, Archief van de stad Alkmaar, 1325-1815.
- RAA: toegangsnummer 10.4.008, Archief van de hervormde gemeente Alkmaar: Kerkeraad.
- RAA: toegangsnummer 10.6.4.037, archief van het Provenhuis Johan van Nordingen de Jongere, genaamd het Huis van Achten te Alkmaar.
- RAA: toegangsnummer 10.6.4.041, Archief van het Provenhuis Paling en Van Foreest te Alkmaar.
- RAA: toegangsnummer 10.6.4.042, Archief van het Provenhuis Gerrit Florisz Wildeman te Alkmaar.
- RAA: toegangsnummer 10.6.4.043, Archief van het Provenhuis Van Zessen te Alkmaar.
- Stadsarchief Amsterdam (SAA): toegangsnummer 381, archief van de evangelisch-lutherse gemeente; Diakonie.

Literatuur

- Damme, D. van, *Armenzorg en de staat. Comparatief-historische studie van de origines van de modeme verzorgingsstaat in West-Europa*, Gent (1990).
- Davids, C. A., 'De migratiebeweging in Leiden in de achttiende eeuw' in: red. Diederiks, H. A. ea, *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*, Hilversum (1985), 137-156.
- Davids, K. en Lucassen, J. (red.), *A miracle mirrored: the Dutch Republic in European perspective*, Cambridge (1995).
- Eerden, P. van der, 'Het "Hof van Sonoy". Bouw- en bewoningsgeschiedenis', in: red. Bijl, M. van der ea, *Artistiek en ambachtelijk, Alkmaarse historische reeks*, nummer 9, Hilversum (1993), 9-56.
- Fasel, W. A., *Alkmaar en zijne geschiedenissen: kroniek van 1600-1813*, Alkmaar (1973).
- Fuchs, J. M., *Verzorgen en verplegen. Luthers diaconiehuis, Nieuwe keizersgracht 120, Amsterdam, 1772-1967*, Amsterdam (1967).
- Gelder, R. en Kistemaker, R., *Amsterdam 1275-1795: de ontwikkeling van een handelsmetropool*, Amsterdam (1983).
- Heerma van Voss, L., en Leeuwen, M. H. D. van, 'Charity in the Dutch Republic: an introduction', in: *Continuity and change*, vol 27, no. 2 (2012), 175-197.
- Heijden, M. van der, 'Contradictory interests: work, parents and offspring in early modern Holland', in: *The history of the family*, vol 9, no. 4 (2004), 355-370.

- Heijden, M. van der, 'Sailors' families and the urban institutional framework in early modern Holland', in: *The history of the family*, vol 12, no. 4 (2007), 296-309.
- Heijden, M. van der, Nederveen Meerkerk, E. van, Vermeesch, G. en Burg, M. van der (eds.), *Serving the urban community. The rise of public facilities in the Low Countries*, Amsterdam (2009).
- Heijden, M. van der, *Civic duty: public services in the early modern Low Countries*, Cambridge (2012).
- Kaptein, H. 'Kaasstad van Holland. Een markt- en verzorgingscentrum van naam', in: red. Aten, D. ea, *Geschiedenis van Alkmaar*, Zwolle (2007), 226-251.
- Kuipers, E. en Prak, M., 'Burger, ingezetene, vreemdeling: burgerschap in Amsterdam in de 17^e en 18^e eeuw', in: Kloek, J. en Tilmans, K. (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21^e eeuw*, Amsterdam (2002), 113-132.
- Kuijpers, E., *Migrantenstad: immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam*, Hilversum (2005).
- Leeuwen, M. H. D. van, 'Logic of charity: poor relief in preindustrial Europe', in: *The journal of interdisciplinary history*, vol 24, no. 4 (1994), 589-613.
- Leeuwen, M. H. D. van, *Zoeken naar zekerheid. Risico's, preventie, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland 1500-2000*, deel I en II, Amsterdam (2001).
- Lis, C. en Soly, H., *Armoede & kapitalisme in pre-industrieel Europa*, Antwerpen (1986).
- Loo, L. Frank van, "Den armen gegeven...": *een beschrijving van armoede, amenzorg en sociale zekerheid in Nederland*, Meppel (1981).
- Loo, L. Frank van, *Armelui. Armoede en bedeling te Alkmaar, 1850-1914*, Bergen (1986).
- Lucassen, L. en Willems, W., *Waarom mensen in de stad willen wonen 1200-2010*, Amsterdam (2009).
- Matheeussen, C. en Fantazzi, C. (red.), *Selected works of J. L. Vives*, Leiden (2002).
- Nederveen Meerkerk, E. van, 'The will to give: charitable bequests, *inter vivos* gifts and community building in the Dutch Republic, 1600-1800', in: *Continuity and Change* 27, nr. 2 (2012), 241-270.
- Pol, L. van der en Kuijpers, E., 'Poor women's migration to the city. The attraction of Amsterdam health care and social assistance in early modern times', in: *Journal of urban history*, vol. 32, nr 1, November 2005, 44-60.
- Spaans, J., *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden, Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen*, Hilversum (1997).
- Spaans, J., 'Sociale zorg en tolerantie. Weduwen, wezen en vreemdelingen' in: red. Nijs, T. de, *Geschiedenis van Holland van 1572 tot 1795*, 255-286, Hilversum (2002).
- Spierenburg, P., *The prison experience. Disciplinary institutions and their inmates in Early Modern Europe*, Londen (1991).
- Styl, S., *Amsterdam, in zyne geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe, beschreeven. : Om te dienen ten vervolge op het werk van Jan Wagenaar, historieschryver der stad. Vierde stuk*, Amsterdam (1802)(Geraadpleegd bij de Bijzondere Collecties van VU Amsterdam).
- Swaan, A. de, *Zorg en staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, Amsterdam (2004).
- Teeuwen, D., 'Collections for the poor: monetary charitable donations in Dutch towns, c. 1600-1800', in: *Continuity and Change* 27, nr. 2 (2012), 271-299.
- Vis, G. N. M., *650 Jaar ziekenzorg in Alkmaar 1241-1991, Hoofdstukken uit de geschiedenis en voorgeschiedenis van de Alkmaarse zieken- en gezondheidszorg*, Hilversum (1991).
- Vis, G. N. M., *Oud en Arm: Hervormde bejaardenzorg in Alkmaar, 1744-1994*, Hilversum (1994).

- Vis, G. N. M., *Hofjes van Alkmaar: provenhuizen, huizen en hoffjes in Alkmaar*, Alkmaar (2013).
- Vlis, I. van der, *Leven in Armoede: Delftse bedeelden in de zeventiende eeuw*, Amsterdam (2001).
- Vries, J. de en Woude, A. van der, *Nederland 1500-1815: De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam (1995).
- Wijngaarden, H. van, *Zorg voor de kost: Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700*, Amsterdam (2000).
- Winter, A., 'Regulating urban migration and relief entitlements in eighteenth-century Brabant', in: red. Munck, B. de en Winter, A., *Gated communities? Regulating migration in early modern cities*, Farnham (2012).

Bijlagen

Nieuwe inwoners in het lutherse diakoniehuis Amsterdam, 1775.

No	Naam	Plaats van herkomst	Oud	Aangenomen
1	Lena Alberts	Hanover	65	1740
2	Anna Roos	Amsterdam	71	1725
3	GievertjeArentse	Petkum	63	1737
4	EngberMuselaar	Hoessen	68	1740
5	Elsje Andries	Amsterdam	82	1720
6	Maria Catharina Rasmus	Christiaans ^d	65	1732
7	Trijntje Roelofs	Manvaal	73	1735
8	Maria Hansen	Drontheim	71	1734
9	Catharina Mike	Heerke	65	1737
10	Valentijn Willem Jung	Waltershausen	63	1755
11	Christ ^L H ^K Koer	Amsterdam	60	1736
12	Geertruij Jacobs	Hadensleben	71	1737
13	Corn ^S Pieters	Appennade	75	1731
14	Lena Roelofs	Amsterdam	63	1734
15	Geertje Daniels	Legelantlist	60	1736
16	Heyetje de Roos	Amsterdam	64	1734
17	Maria Pietersz	Calmer(Alsoud Lidmaat)	62	1770
18	Engeltje Andries Nes	Amsterdam	70	1727
19	Anna Bartels	Furstenau	60	1739
20	Johanna de Groot	Amsterdam	70	1724
21	Hendrik Borrevis	Amsterdam	61	1739
22	Maria Barbara Hellem	Alten	64	1731
23	Maria Ramp	Rotterdam	72	1755
24	Hendrik Willem Bergman	Leur	71	1726
25	Anna ElsebeBrouks*	Dortmund	59	1755
26	Johanna Geertruij Veerman	Amsterdam	60	1745
27	Barbera de Groot	Amsterdam	78	1740
28	Anna Maria Smit	Swertse	64	1732
29	Dirkje Hendriks	Amsterdam	65	1728
30	Anna SebillaRademaker	Linnen	74	1744
31	Media Catharina Swarts	Beerde	61	1738
32	Jan Dirk Borgers	Barenstorp	65	1742
33	Jan Albert Bredebusch	Alsweede	75	1727
34	Christina Nieuwbroo	Waarde in Denemark	65	1744
35	Jara Catharina Dubbeler*	Hamburg	61	1770
36	Catharina Rijnders	Amsterdam	61	1743
37	Johanna van Marle	Zwol	63	1753
38	Anna Maria Schuilt*	Amsterdam	40	1756
39	Hans Christiaan Klein*	Graudiep	55	1763
40	GeertruijDulbergs	Soest	66	1730
41	Margaretha Elisabeth Seba	Bremen	75	1735
42	Maria Hedwig Kramers	Dissen	73	1722
43	Engel Hendriks	Christiaansund	63	1733
44	Engeltje Pieters	Geeltrup	75	1729
45	Maria Mulder*	Amsterdam	57	1747

46	Johan Menke Buk	Vooren	73	1722
47	Johan Fredrik Schöller	Meunigshafen	62	1732
48	Hendrik Matthijs Rijk	Dissen	64	1745
49	Johan Bartold Uijthof**	Gutersloh	69	1774
50	Margaretha Matthijs	Helsingneur	62	1734
51	Maria Dorothea Spaans	Elseneur	60	1755
52	Wigmoed Niemand*	Amsterdam	42	1749
53	Maria Elisabeth Smit*	Amsterdam	25	1771
54	Matthijs Christiaan Peetering***	Amsterdam	17	
55	Nicolaas Kerlof	Amsterdam	67	1734
56	Jan Hendrik de Ruijter	Sprade	61	1740
57	Lijsbet Waards	Amsterdam	70	1730
58	Pieter Gijzen	Amsterdam	60	1737
59	Margaretha Thomas Muller	Amsterdam	63	1738
60	Sebilla Pieters Melhof	Varde	64	1735
61	Catharina Margaretha Delsterhuijs	Unna	85	1727
62	Marretje Roelofs	Westerizen	67	1734
63	Aaltje van Bommel	Schenkenschans	61	1740
64	Hendrik Volkamp	Amsterdam	70	1753
65	Casper Sieling	Breemen	73	1728
66	Jan Carel Timmerman	Hulhorse	62	1743
67	Pieter Harmanus Witkop	Norden	65	1729
68	Hans Jacob Schouten	Ebbentof	69	1747
69	Jan Derks	Sweerte	75	1724
70	Elisabeth Stoelendorp	Amsterdam	70	1734
71	Hilletje Hendriks	Esens	63	1730
72	Trijntje Cornelisz Lint	Christiaansand	61	1753
73	Marretje Teunis	Westrise	78	1743
74	Jannetje Pieters	List	88	1718
75	Aaltje Brinkman	Amsterdam	77	1743
76	Catharina Asmus**	Hoesen	64	1760
77	Catharina Maria Kocks*	Bersholm	53	1753
78	Christiaan Matthijsen*	Huijer	66	1760
79	Stijntje Hans	Haderslebe	68	1737

* Dokter ging met opname akkoord, meestal vanwege “onherstelbare gebreken”.

** Zelfde, vanwege “Blindheijt”.

*** De wees Matthijs Peeterings was een uitzonderlijk geval. Zijn beide ouders waren lidmaat geweest. Zijn vader was ook bewoner van het huis geweest.

Schrijfwijze van namen, plaatsnamen en gebruik van superscript zijn ongewijzigd overgenomen uit de bron.

Bron: SAA, Diakonie, inventarisnummer 5 en 6.

Nieuwe bewoners diakoniehuis Alkmaar, 1775.

No	Naam	Plaats van herkomst	Oud	Aangekomen	Belijdenis
1	Maartje Ryer	Oudorp	67	-	1757 Att
2	Johanna van Amsen	Beverwijk	65	1759	1739 Att
3	Albertje Roesing	Deventer	78	1765	1749
4	Jannetje Brakveld	Alkmaar	72	1766	1766
5	Marijtje Jans van den Bergh	Alkmaar	68	1752	1743
6	Hendrikkie Kok	-	67	-	-
7	Antje Schagen	Alkmaar	49	1772	1744
8	Antje de Waal	Hoorn	83	1752	1732 Att
9	Gerritje Jacobs	Hoorn	74	1748	1725
10	Guusje Frans	Oudorp	65	1753	1729
11	Jacob van der Snip	Alkmaar	69	1769	1729
12	Jan Seevenhoofen	Alkmaar	74	1763	1726
13	Klaas Nierop	Niedorp	65	1775	"Lidmaat"
14	Pieter Maartense Hooft	Alkmaar	46	1760	1753
15	Swaantje Leevers	Centem	67	1770	1740 Att
16	Jacob Nederhorst	Alkmaar	39	1772	1761
17	Jan Schoorl	Alkmaar	62	-	1764
18	Abram Goudijn	Haarlem	54	1767	1742
19	Saartje van Nienes	Alkmaar	69	1773	"Lidmaat"

Bij discrepantie tussen de schrijfwijze van de namen van de bewoners tussen de verschillende archiefstukken is de schrijfwijze aangehouden van het archiefstuk met inventarisnummer 334, het register zoals dat is bijgehouden door het diakoniehuis. De leeftijd is die zoals genoemd in dezelfde bron. In de kolom "Belijdenis" staat aangetekend, wanneer men belijdenis in Alkmaar deed. Staat er "Att" achter het jaartal, dan is men per attestatie binnengekomen. Staat er "Lidmaat", dan was wel het lidmaatschap aangetekend, maar zonder jaartal. De kolom "Aangekomen" wijst op het jaar, dat de nieuwe bewoner voor het eerst om bedéling vroeg. Hendrikkie Kok kwam helemaal niet voor in de familieboeken. De gegevens uit de kolommen "Plaats van herkomst", "Aangekomen" en "Belijdenis" zijn afkomstig uit de familieboeken van de diakonie, inventarisnummers 63 en 64.

Bron: RAA, Diakonie, inventarisnummer 63, 64, 334.